

SINAN ÇANKAYA

TEGEN

HEL

DERE

VERHALEN

Over het belang van meerstemmigheid

TEGEN HELDERE VERHALEN

Sinan Çankaya

Tegen heldere verhalen

*Over het belang van
meerstemmigheid*

2022, Nationaal Comité 4 en 5 mei

Tegen heldere verhalen

© 2022 Sinan Çankaya

Boekverzorging: Rouwhorst + Van Roon

Drukwerk: Zwaan Lenoir

Foto auteur: Marijn Smulders

Redactie: Matthijs Kuipers

Eindredactie: Marije Wilmink

ISBN 978 90 77294 36 9

NUR 130

1. Basso ostinato

Ik voel me altijd bijzonder ontheemd als ik 's avonds aankom in een mij onbekende stad. Altijd word ik dan overvallen door een mengeling van verlatenheid en ontworteling, omdat ik de stad nog niet ken. Nu loop ik door de slecht verlichte en lege straten van Krakau, op weg naar een eetgelegenheid. Schaapachtig volg ik de aanwijzingen van Google Maps, ik gedraag me als een volslagen toerist en heb mijn telefoon opzichtig in mijn hand. In het park rondom de binnenstad versnel ik mijn pas. Het is donker.

Het is elke keer hetzelfde: op het moment dat je het niet verwacht en dat ene hoekje in zo'n nieuwe stad omslaat, zie je plots alle mensen. Ook hier zitten ze bijeen gedromd rondom een centraal plein te eten en te drinken. Ik ben op de imposante Grote Markt van Krakau, Rynek Glówny in het Pools. Ik observeer de mensen, kijk ze onbeschaamd en vorschend aan, alsof ik op zoek ben naar restanten van de geschiedenis. Zo onnozel. Wat dacht ik nu werkelijk aan te treffen? Ik heb me heus ingelezen en

weet dat het plein tijdens de Duitse bezetting het Adolf Hitlerplein werd genoemd. Midden op Rynek Glówny speelt nu een niet zo goed ingespeeld groepje studenten wat muziek. Mensen schaterlachen en klinken met hun glazen, de geluiden weergalmen dof en hol. Ik maak plichtmatig een foto van de Kerk van de Hemelvaart en de Raadhuisstoren.

Terug in mijn hotelkamer lees ik nog wat mails. Morgenochtend vroeg ga ik met een reisorganisatie naar Auschwitz. Ik ben in Polen omdat ik een essay schrijf over meerstemmigheid in de geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog. Meerstemmigheid: dat kwam aanvankelijk op me over als een frivol, lichtzinnig woord. Nu zit ik in Krakau en ga ik morgen naar Auschwitz. Het kan verkeren.

Wat is meerstemmigheid? Toen die vraag in 2020 werd gesteld aan Valika Smeulders, het nieuwe hoofd Geschiedenis van het Rijksmuseum, antwoordde ze: 'Binnen musea betekent het dat we meerdere verhalen vertellen, vanuit verschillende achtergronden. Dat is het, niet ingewikkelder.'¹ Het onderwerp bleek, na mijn wankelende zoektocht, boor-

devol mijnevelden, politieke gevoeligheden en historische trauma's. En ikzelf raakte steeds meer doordrongen van mijn gebrekkige kennis, iets waar ik mij diep over schaamde. Waarom wist ik, alles opgeteld, zo weinig over de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust? Waarom wist ik nog minder over de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog en het lot van de Indische Nederlanders, Molukkers en ja, ook de Indonesiërs? Dit schrijven is in de eerste plaats een poging om in het reine te komen met mijn schrijnend kennisgebrek. Ik weet dat schaamte kan doen bevriezen en je kan verhinderen om nog maar een vinger uit te steken, maar in mijn geval zet schaamte soms aan tot handelen, en daarmee denken. Ik ben koortsig en obsessief een berg aan bronnen gaan bestuderen, films en documentaires gaan bekijken, romans gaan lezen. Alles wat op de een of andere manier aan het onderwerp meerstemmigheid raakte, wilde ik tot me nemen.

Ondertussen klonk om me heen een steeds luidere roep om de zwarte bladzijden en 'vergeten' onderwerpen uit de geschiedenis bespreekbaar te maken, het onzichtbare zichtbaar, en om wat nu in de schaduw verblijft in het licht te trekken. In het

kielzog van de mondiale Black Lives Matter-protesten zwengelde de Nederlandse antiracismebeweging een gesprek aan over karikaturale historische figuren, waaronder zwarte piet, en museale collecties die niet-Europese volkeren op stereotype wijze verbeeldden. Ze legde bloot dat museale collecties en nationaal erfgoed zonder er erg in te hebben een nationaal verhaal vertelden van verheven christelijk-Europese volkeren die van zichzelf dachten dat ze wit waren, en die daarom barbaren met geweld – een kleine bijkomstigheid – tot de beschaving poogden te dwingen. Inmiddels is het voor musea en erfgoedinstellingen moeilijker geworden om zich nog langer te verschuilen achter het idee dat ze ‘neutrale’, ‘apolitieke’ opslagplaatsen van toevalige, historische objecten zijn.

Zo presenteerde het Rijksmuseum in het voorjaar van 2021 de tentoonstelling *Slavernij*, waarin verhalen over de koloniale periode werden verteld. Een unicum voor een nationaal museum, we kunnen hier niet lichtzinnig over doen. ‘Met deze tentoonstelling richt het Rijksmuseum voor het eerst de blik op slavernij in de koloniale periode in zowel Brazilië, Suriname en het Caribisch gebied, als in

Zuid-Afrika, Azië en Nederland zelf.' Dit keer werd niet het verhaal van de macht belicht, van de mensen in het midden, maar dat van de tot slaaf gemaakten, inderdaad alsof we met een zaklamp eindelijk deze personen beschenen die aan de randen verbleven, in het donker verhuld. In de tentoonstelling werden de verhalen niet alleen uit de nationale archieven geperst, maar kregen bezoekers ook mondelinge bronnen, gedichten en muziek te horen. Om een 'completer verhaal' te vertellen, werden niet eerder vertoonde stukken opgenomen in de tentoonstelling. De schellen zijn daarmee voorgoed, zo lijkt het, van de ogen gevallen in de museale wereld en de erfgoedsector.

'De geschiedenis is een grote misleider, ze plooit zich karakterloos en moeiteloos naar de politieke zingeving', schreef historicus Remco Raben. Hoewel we vaak spreken over de schaduwzijden van de geschiedenis, gaat het zelden over de schaduwzijden van de geschiedschrijving. De nationale geschiedschrijving heeft zo haar *basso ostinato*, haar terugkerende, eenstemmige grondtoon die telkens door dezelfde mensen werd vertolkt. Meerstemmigheid is een aanval op het enkele, officiële

verhaal, en lijkt te gaan om het scheppen van ruimte voor de verhalen die nu nog niet worden verteld, die worden genegeerd, verzwegen zelfs. Om de verhalen die geen vaste plaats hebben in onze geschiedschrijving en daarmee ons collectieve geheugen.

Wie vielen buiten de museale collecties en werden geen onderdeel van de nationale historie, hoewel ze met geweld tot een verbintenis met Nederland werden gedwongen? Wat betekent het om aan een meerstemmige lezing van historische gebeurtenissen te doen? Hoe vertellen we een ‘ander’, ‘completer’ verhaal?

En zijn we er dan?

Achteraf bekeken moet ik lachen om mijn positieve, frivole associaties met het onderwerp. Niet dat ik er zelf een ben, maar het lijkt me het onvermijdelijke lot van de historicus: altijd te laat en altijd behept met een inzicht na de feiten. Wat ik ook probeer te zeggen, is dat ikzelf niet vrijuit ga en mijn eigen blinde vlekken heb.

Dat is precies de reden waarom ik in Polen ben.

2. De verzetsmythe

‘**W**aar gaat je essay over?’, wilde een goede vriendin weten.

‘Over 4 mei,’ zei ik, ‘en...’

‘Oh, de Jodenherdenking,’ zei ze,

‘...meerstemmigheid’, maakte ik mijn zin op hetzelfde moment af.

Ze werd knalrood, en ik zal maar niet verklappen welke etnische achtergrond ze heeft, dat is koren op de molen van weinig inventieve lieden.

‘De DDD—, Doooo—Den.Herdenking’, zei ik glimlachend. ‘Met een D, weet je wel.’

De gêne zat nog steeds op haar wangen.

‘Ik ga morgen naar Polen’, zei ik.

‘Ja, jeetje. Ik hoor van veel mensen dat ze dat best heftig vinden. De mens is gewoon...’

Voordat ik plechtstatig onderwezen zou worden over de verdorven menselijke aard was ik alweer op mijn fiets gesprongen, op weg naar Het Nationaal Monument op de Dam. Ik woon in Amsterdam, dus die plek met haar schreeuwerige commercie

en jengelende trams is mij niet onbekend; ik ben er al tig keer langsgefietst. Alleen ben ik mij door het schrijven van dit essay op een andere manier aan het verhouden tot de Nederlandse geschiedenis, en tot de afschuwelijke esthetiek van dit rechtopstaande, viriele monument. Mijn bezoek is onderdeel van een seculiere pelgrimage langs historische plaatsen en monumenten. Ook doe ik aan een retrospectief eerbetoon, misschien als een goedmaker voor al die keren dat ik niet stil was op 4 mei.

In mijn verdediging: ik heb nooit echt gevoeld dat 4 mei ook mij aanging. Ik wil met nieuwe ogen naar het bekende kijken, of om preciezer te zijn: naar dat wat ik als bekend veronderstelde. Ik heb inmiddels zoveel gelezen over de intriges rondom 4 mei en het Nationaal Monument op de Dam, dat ik ontzettend nieuwsgierig ben geworden naar die elf urnen met aarde van de fusilladeplaatsen in de elf provincies, waar later dan toch ook die twaalfde urn uit Indonesië aan werd toegevoegd.

Dé Nederlander bestaat niet, dé herinnering evenmin, net zoals het weinig zinvol is om over dé Nationale Dodenherdenking te spreken. De Neder-

landse herinneringscultuur van de Tweede Wereldoorlog laat zich kenmerken door meerstemmigheid en wie deze meerstemmigheid ontkent, doet het verloop ervan tekort. Er zijn meerdere strengen die ons met het verleden verknopen; de vraag is telkens welke we vastgrijpen en welke we doorknippen.

4 en 5 mei zijn bij uitstek bijeenkomsten van de natie. Deze plechtigheden zijn, in de woorden van historicus Hermann von der Dunk, ‘het sterkste cement dat een natie bijeenhoudt’.² Hoewel de rituelen zichzelf voordoen als historisch continu en stabiel, en als verschijnselen die met politiek niets van doen hebben, zijn ze bij uitstek de verstoffelijking van macht, politiek en strijd. Sommige mensen hebben meer recht van spreken, naar anderen wordt – terecht of onterecht – nauwelijks geluisterd. Bepaalde deelnemers voelen zich geen onderdeel van deze nationale bijeenkomsten en haken voortijdig af. Er zijn er die het ritueel van herdenken en vieren willen behouden en weer anderen die ruimte willen maken voor een nieuwe invulling. Zij die het ritueel willen bezitten en anderen die willen dat het publiek bezit is. Al deze zaakwaarnemers zijn handelaren in de herinnering en mengen zich

in de aanhoudende betekenissenstrijd rondom 4 en 5 mei.

Degene die herdenkt, kijkt door de bril van het heden en met het gewicht van een knapzak vol verhalen op de rug. We blikken terug terwijl we met beide benen in het hier en nu staan, ons hoofd vol van de beelden van dit moment, in onze mond de nu gangbare woorden. Zo schreef de generatie die zojuist de bezetting had meegemaakt in de vroege jaren vijftig een heroïsch verhaal over verzet. Vooruit, met rechte rug, dat werd het devies – *en dóór*, zei een oude geliefde altijd. Ze zei dat ook altijd met een bepaalde hardheid, bits, resoluut. En *dóór*. Niet omkijken, vooruit.

Wie herdenkt, legt één voor één de stenen van de herinnering. Zo werd een verhaal in het leven geroepen om het leed te verzachten. Het nationale zelfbeeld was tenslotte aan diggelen geslagen: bezet door de Duitsers, bevrijd door de geallieerden, wat was er van ‘Nederland’ nog overgebleven? Het was tijd voor de wederopbouw van gebouwen, de moraal en de Nederlandse identiteit. Met de verzetsmythe kon men trots ontleenen aan de misère en zich er beter door voelen. Dit collectieve

zinnebeeld had nadrukkelijk een nationalistische grondtoon: het dappere Nederlandse volk had zich strijdbaar verzet tegen de Duitse bezetter.

En dóór.

Dat er iets in het leven wordt geroepen, wil niet zeggen dat de gevoelens en herinneringen onecht zijn. Er *waren* verhalen van een moedig verzet tegen de Duitse bezetting. Alleen: deze verhalen werden eenzijdig opgeduikeld om een beeld te scheppen van goed tegen kwaad, van verzet en bezetting, van slachtoffer en dader. De tussenvormen werden voorlopig vakkundig verzwegen. Die periode laat zich volgens antropoloog Rob van Ginkel kenschetsen door: we hebben allemaal geleden en gestreden.

Het probleem met een nationaal zelfbeeld is dat het onmogelijk 'de natie' in al haar verscheidenheid kan beschrijven. Iets of iemand zal geweld worden aangedaan vanwege het allesverzengende nationale project. Dat werden weer Joden; voor de Jodenvervolging was nog lang geen plaats in de Nederlandse herinnering, en het algemene verzetsverhaal zou de unieke, onbeschrijflijke vervolging van Joden uitgommen. Pas in de jaren zestig bracht de protestgeneratie het Grote Verhaal over de oorlog –

kort samengevat: het verhaal van offers, verzet en heldendom – aan het wankelen. Door de barsten en kieren heen ontstond toen pas ruimte voor het leed van Joden, een gegeven waar ik niet bekend mee was en dat me van mijn sokken blies.

Mijn verbazing is tweeledig. Ten eerste kan ik me bijna niet voorstellen – wat kan ik zeggen, ik ben het product van mijn tijd en *Schindlers List* werd tenslotte pas in 1993 gemaakt – dat de Jodenvervolging niet centraal stond in de herinneringspraktijken op 4 mei. Ten tweede vind ik het van een bijzondere mentale lenigheid getuigen om de Jodenvervolging zo lang te ontkennen, of te negeren.

Geschiedenis is eerder een kabbelende cascade dan een klaterende waterval. Verandering ontvouwt zich zoals bestuurskundigen graag zeggen incrementeel, oftewel tergend langzaam: de lijkwade die over de Jodenvervolging was gelegd, zou héél langzaam worden weggetrokken. Volgens velen speelde het proces van Adolf Eichmann een cruciale rol in het ontstaan van publieke belangstelling voor de Shoah. In Nederland wordt in dit verband ook de televisieserie *De Bezetting* van Loe de Jong genoemd

en de latere studie van Jacques Presser uit 1965, *Ondergang: De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945*. Het herdenkingsverhaal verschoof van *actieve* naar *passieve* slachtoffers, van de gevallen in de strijd tegen de Duitsers naar mensen die waren vernietigd gewoon om wie ze waren. (Een tweedeling die op zichzelf te rigoureuus is trouwens, en bijvoorbeeld het Joods verzet miskent, waaronder dat van knokploegen die zich rondom het Waterlooplein tegen de nazi's keerden, een gebeurtenis die uiteindelijk zou leiden tot razzia's en later de Februaristaking.) Slachtofferschap werd een hoeksteen van herdenkingen en symbool hiervoor staat de opening van Herinneringscentrum Kamp Westerbork op 4 mei 1970.

Dat is 25 jaar na de oorlog.

4 mei had zich eerder al herschapen, onder druk van de jarenlange lobby van Indië-veteranen. Vanaf 1961 werden ook de gevallen van de oorlogen in Nederlands-Indië en Korea herdacht. Deze uitbreiding verhield zich maar moeizaam tot het heldenverhaal van verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog. Waren de Nederlandse militairen die

zich in Indonesië hadden ingezet voor ‘vrede en orde’ niet ‘bezitters’ en ‘daders’, en dus ‘fout’? Achter de coulissen botsten oud-verzetsstrijders steeds met Indië-veteranen. De eersten vonden dat ze meer recht van spreken hadden; zij hadden meer slachtoffers te betreuren en voor de goede zaak gevochten. Ongelijke eenheden mochten, zo redeneerden zij, niet met elkaar vergeleken worden. De pikorde van leed die aan 4 mei kleeft, bestaat al lange tijd.

Brandstof voor de vastberaden strijd van Indië-veteranen kwam voort uit een gebundelde wrok tegen de regering. Indië-veteranen zat het dwars dat de gevallen van de Tweede Wereldoorlog wel werden herdacht en hun ‘vergeten doden’ niet. Ze voelden zich buitengesloten en miskend, en hun ressentiment zou met de jaren aanzwellen. Mocht het woord polarisatie toen modieus zijn geweest, dan had men het zonder meer gebezigd. Veteranen polariseerden en politiseerden 4 mei. Ze schreven protestbrieven, oefenden druk uit op politici en organiseerden een alternatieve herdenking, hoewel de uiteindelijke inzet een uitbreiding van de nationale herdenking bleef.

Het verhaal van 4 mei zou zich blijven aanpassen aan de tijdgeest en zichzelf heruitvinden. Kort na de oorlog ging dat verhaal over een geruïneerd land dat haar blazen wilde oppoetsen, later ging het over passieve omstanders die schaamte en berouw hadden over de Jodenvervolging en weer later – in de jaren tachtig – over een land dat zich verzette tegen ‘nieuwe’ vormen van racisme, fascisme en discriminatie. In de jaren negentig werd Europa een steeds belangrijker kader voor het collectieve geheugen. Dat betekende concreet: hoe gaan we om met Duitsland? Zou 4 mei bijvoorbeeld meer in het teken van verzoening kunnen staan?

2012 was een piekjaar voor 4 mei-controverses. In dat jaar wilde het plaatselijke 4 mei-comité in Vorden tien gesneuvelde Wehrmacht-soldaten betrekken bij de herdenkingen. Het comité en de gemeente achtten ‘de tijd rijp’ voor een ‘gebaar van verzoening’, en wilden tijdens de plechtigheden ook langs de Duitse graven lopen. Nederland, althans een deel daarvan, dacht er anders over. Het idee om Duitsland een plek te geven tijdens officiële plechtigheden zou van weinig respect getuigen naar overlevenden en nabestaanden. Een storm

stak op: de kranten stonden vol, er was protest, de Federatie Joods Nederland wilde met een kort geding de herdenking voorkomen, dat lukte niet, er kwam een noodverordening en de ME stond paraat. Tijdens de plechtigheden vloog er over het dorpje een vliegtuig met de tekst *Vorden is fout!*

Eerder in datzelfde jaar had het land zich ook al massaal gekeerd tegen het gedicht 'Foute keuze' van de 15-jarige scholier Auke de Leeuw. Dat gedicht ging onder meer over zijn oudoom, een Nederlandse vrijwilliger van de Waffen-SS, die ook 'niet vergeten mag worden'.

De teneur van de kritiek was dat deze uitbreiding, verbreding en verwatering geen oog had voor het leed van oorlogsslachtoffers en de nog levendige trauma's. René Cuperus muntte de term herdenkingsrelativisme.³ Om vervlakking te voorkomen, zouden alleen de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog herdacht moeten worden. Een grijze geschiedschrijving op grond van voortschrijdend inzicht, waarin vragen werden gesteld bij goed-fout-kaders, zou een heldere, duidelijke herdenking niet ten goede komen: verschillen tussen dader en slachtoffers zouden er troebel van

worden, de geschiedschrijving zou versnipperen en waarheidsrelativisme lag op de loer.

En toch keert ‘meerstemmigheid’ zich tegen heldere verhalen. Het woord sluit aan bij een constructivistisch perspectief op tradities, rituelen, herdenkingen en ook de geschiedschrijving; op dat laatste kom ik later terug. Het constructivisme verworpt het idee dat de wereld eenvoudigweg wordt gespiegeld in objectieve kennisclaims enerzijds en authentieke representaties anderzijds. Feiten zijn geen paaseieren waar we tijdens een boswandeling toevallig op stuiten, die we zomaar ‘ontdekken’. Net zomin hebben rituelen en tradities een oorspronkelijke kern die buiten menselijke inspanningen bestaat. Feiten en tradities worden *sociaal* gefabriceerd. We kunnen onmogelijk het elastische verloop van 4 mei-herdenkingen ontkennen.

Ondanks het in elkaar geknutselde karakter van 4 mei doet het ritueel zich na elke verandering als bij toverslag voor als een eeuwig natuurverschijnsel waar kennelijk geen mens aan te pas is gekomen. Zo vindt het ritueel zichzelf op magische wijze telkens opnieuw uit en voegt het zich naar het hui-

dige politieke moment, terwijl het de sporen van deze interpretatieve onderhandelingen achter zich uitwist. (Is het niet ironisch dat Indië-veteranen die in de aanloop naar 1961 openlijk de interpretatieve strijd over 4 mei aangingen en de zaak flink politiseerden, activisten van nu wegzetten als politieke agitators omdat ze vraagtekens plaatsen bij het eren van in hun ogen koloniale symbolen?)

Herinneringen staan niet netjes opgeborgen in mapjes in een pakhuis vol geordende stellingkasten. Het collectieve geheugen is diffuus en rommelig, en er is altijd sprake van uitwisseling tussen herinneringen. Indië-veteranen bedienden zich van een bestaande woordenschat over ‘nationale eenheid’ en ‘helden’ om hun plek op te eisen in het herinneringslandschap, schrijft Ilse Raaijmakers. Herinneringsarbeid in het nu – dat wil zeggen: al het werk dat nodig is om het verleden te verknopen met het heden – maakt dat het collectieve geheugen steeds van vorm en inhoud verandert, omdat onze politieke en sociale omstandigheden telkens veranderen. Dat betekent ook dat met het verstrijken van de jaren een ander licht onze gestolde herinneringen beschijnt, waardoor ruimte kan

ontstaan voor verzwegen en verborgen geschiedenissen.

Ironisch genoeg houden discussies over de Dodenherdenking de nagedachtenis aan de Tweede Wereldoorlog in leven. Volgens Ilse Raaijmakers hebben de stilte en de storm elkaar nodig, ze houden elkaar in evenwicht. Ik ben het hartgrondig met haar eens, we zouden ons ernstige zorgen moeten maken wanneer de storm gaat liggen.

3. Douaniers van de herinnering

Ik heb een nachtelijk ritueel waarbij ik, om mezelf in slaap te sussen en het denken te stoppen, met een laptop op schoot nog een film kijk, alle blauwe licht er via zo'n speciale app uitgefilterd. Op mijn lijstje staat al een tijdje de film van Jim Taihuttu, *De Oost*. Die moest ik zien, wisten mensen me te vertellen zodra ik het sleutelwoord 'meerstemmigheid' liet vallen. Ik kijk nog even snel hoe laat ik morgenochtend word opgepikt door de chauffeur die me naar Auschwitz brengt, en zet alvast mijn wekker.

Had regisseur Jim Taihuttu kunnen bevroeden in welk wespennest hij zich mengde? Zijn speelfilm *De Oost* gaat over de Indonesische dekolonisatiestrijd tussen 1945 en 1949 en vertelt het verhaal van oorlogsvrijwilliger Johan de Vries. Al bij het zien van de *teaser* maakten belangenorganisaties van Indië-veteranen hun onvrede luidkeels kenbaar. Want waarom had acteur Marwan Kenzari, die kapitein Raymond Westerling speelt, een driehoekig potloodsnorretje?

‘Je plakt een man als Westerling geen Hitler-snor op’, zei Reawaruw van het Veteranen Platform. De repliek van het productiehuis? Die snor was gemodelleerd naar de klassieke look van Hollywood-acteur Clark Gable. De zwarte uniformen van de speciale eenheid dan, die niet klopten en deden denken aan de SS? ‘Onze helden worden als nazi’s weggezet. Dit is een puur anti-Nederlandse propagandafilm’, aldus voorzitter Hans Moll van de Federatie Indische Nederlanders (FIN). Waarom liepen feit en fictie door elkaar, waarom kwam de Indonesische terreur tijdens de Bersiap niet aan bod? Het FIN spande een rechtszaak aan om de film als fictie te labelen. Dat verzoek werd afgewezen.

Johan de Vries kwam in 1946 als oorlogsvrijwilliger terecht bij een elite-eenheid onder leiding van kapitein Raymond Westerling, bijgenaamd ‘de Turk’, die de orde op het eiland Celebes moest herstellen. De film laat het extreme geweld van deze manschappen zien, waaronder de vele standrechtelijke executies. Ook Johan de Vries doet eraan mee, maar krijgt gaandeweg morele wroeging. Het verhaal volgt ijzeren filmwetten, is goed geproduceerd en spannend. In de populaire cultuur vormt

De Oost een eerste correctie op het officiële verhaal van de ‘politieacties’. Zo komt het geweld van de Nederlandse militairen uitgebreid in beeld – de stijlform van de herhaling lijkt Taihuttu’s manier om het geweldsexces te verbeelden.

Maakt aandacht voor de zwarte bladzijden van een geschiedenis deze meerstemmig? Het is moeilijk om een kunstenaar te beoordelen op aspecten die vermoedelijk bij het maken van de film geen rol speelden. Alleen: meerstemmig is *De Oost* niet.

Ik app mijn bevindingen halverwege de film in telegramstijl aan een half Indische vriend die sinds corona een schim voor me is geworden; Arjan bestaat alleen nog in digitale vorm. Ik kan hem onmogelijk iets kwalijk nemen, zelf ben ik ook verworpen tot een digitale versie van mezelf, mijn leven speelt zich nagenoeg alleen af in online netwerken. Daarbij heb ik Arjan op dubieuze wijze getransformeerd tot mijn aanspreekpunt Indische Zaken, zonder te hebben geraadpleegd of hij zich daar senang bij voelde (en het woord senang dient zich onmogelijk ‘toevallig’ aan in mijn hoofd).

Heb je Alfred Birney bij Zomergasten al gezien?, appt hij.

Nee.

Doe.

Onze soldaten komen naar huis, vertelt een opgewekte nieuwslezer van het *Polygoonjournaal* in 1950. We zien een gigantisch troepenschip – De Grootte Beer – Nederlandse militairen terugbrengen uit Indonesië. Het schip vaart IJmuiden binnen terwijl geliefden en familieleden vol spanning op de sluis-kade wachten. ‘Welkom thuis Jan Peree’, staat er op een spandoek. Iemand heeft zijn verrekijker meegenomen en gaat op zijn tenen staan om tussen wuivende handen door het schip goed te bekijken.

De dag erna, 9 januari 1950, meert het schip aan bij de Javakade in Amsterdam. Koningin Juliana is onverwacht aanwezig om het schip te verwelkomen en spreekt de manschappen toe:

‘Allen, die hier op het ogenblik aanwezig zijn, zou ik zo graag tegemoetkomen met een “welkom in het vaderland”, dat geheel in het kader van deze tijd ligt.’

Een voor een zetten de soldaten voet op Neder-

landse bodem. Sommigen lopen mank en met een stok. Pal naast de loopplank staat een verslaggever van het journaal met een microfoon in zijn handen, tegenover hem een militair met de handen in zijn zij.

‘Waar kom je vandaan?’, vraagt de verslaggever.

‘Cilacap’, antwoordt de soldaat.

‘Née, dat bedoel ik natuurlijk niet’, schampert de verslaggever, en stoot een zucht uit. ‘Ik bedoel hier uit Nederland.’

De soldaat lacht, met gêne.

‘Uit Swalmen, uit Limburg.’

Alfred Birney, auteur van *De tolk van Java*, zoon van een oud-KNIL-militair uit Indonesië, toont dit persoonlijke fragment tijdens het televisieprogramma *Zomergasten*. Zijn vader zat op dit schip. Voor hem is dit moment kenmerkend voor de Nederlandse omgang met haar koloniale verleden. De verslaggever is helemaal niet geïnteresseerd in de plek waar de soldaat is geweest. ‘Daar wordt eigenlijk al de geschiedenis van de oorlog die Nederland voerde onder het tapijt geschoven’, becommentarieert Birney. ‘Wat hebben die mensen daar gezien, wat

hebben die mensen daar meegemaakt?’ Zo bezien grijpt de verslaggever, een ogenschijnlijk ‘neutraal’ doorgeefluik, zonder aarzelen in op het verhaal dat mag worden verteld. Hij is een slagboom voor de herinnering, een douanier die de grenzen markeert van het nog nader te bepalen collectieve geheugen over deze pijnlijke episode. De boodschap: laten we het koloniale hoofdstuk afsluiten en het boek wegleggen.

Birney wijst ons op een blinde vlek, zijn scherpe observatie schuurt met het naïeve optimisme van de verslaglegging. Ook leest hij dit fragment meerstemmig; niet vanuit het centrum maar vanaf de rand, met een kritiek op het doorsnee verhaal over het Nederlandse koloniale verleden. Meerstemmigheid breekt een lans voor een andere lezing van wat we op het eerste oog zien, en beoogt een perspectiefwisseling.

Gezien, app ik terug.

Arjan reageert niet meer.

Ergens ver weg jengelt een ambulance. Ik sluit de gordijnen van mijn kamer, ga in bed liggen en scrol door de notitie-app op mijn telefoon. Daar lees ik:

‘De euforie is vervangen door aanklacht, de gelukkige herinnering is verjaagd door een schuldigverklaring.’ Het zinnetje komt uit een opiniestuk van Kester Freriks in *NRC*, waarin hij lezers attendeert op zijn boek *Tempo Doeloe, een omhelzing*.⁴ Ik vind nog een alinea uit zijn artikel in mijn notitie-app: ‘Niet langer het eenzijdige perspectief van geweld, oorlog en uitbuiting, maar een hernieuwde afweging en beoordeling, geen veroordeling. Dat Indië niet slechts een exotische lustwarande was, is algemeen bekend en aanvaard.’ En ook: ‘Nederlands-Indië wordt gestigmatiseerd, met terugwerkende kracht. Nederland in Indonesië: dat was fout.’

Freriks veredelt zijn denkbeeld met fraaie woorden en presenteert zichzelf als de redelijkheid zelve: we moeten genuanceerd zijn over het verleden in Nederlands-Indië, het was niet alleen kommer en kwel, en door het morele oordeel te laten voor wat het is, ontstaat een geschakeerd beeld.

Meerstemmigheid, dat ik gaandeweg zal ontvouwen als een kennisvertoog, is niet neutraal. Als we dat gaan denken, zitten we opgescheept met de debatcentrum-logica van Kester Freriks. Zijn relaas is een oud, in herhaling vallend en versleten

verhaal, verteld vanuit het midden. Een neokoloniaal verhaal, waarin de eigen gevoelens, normen en romantisering van het verleden centraal staan. Wie is uitgerust met ‘meerstemmigheid’ kijkt eerder naar perspectieven ‘die zich buiten de kaders van het dominante narratief bevinden’, schrijft de historicus Karwan Fatah-Black. Meerstemmigheid zoekt naarstig naar de gemarginaliseerde stemmen en tegenverhalen, niet naar de verhalen die we al kennen.

Ik ga *De Oost* afkijken. Birney fungeert als een oppervlak om mijn ideeën tegenaan te kaatsen. Het is in de ongevraagde vergelijking tussen Birneys visie en de film *De Oost* dat er reliëf ontstaat en ik ietsje meer zicht krijg op wat meerstemmigheid is, of zou moeten zijn. Zou *moeten* zijn, omdat ik weet dat ook ik geen neutraal doorgeefluik ben. Nu al boetseerde ik het woord, vervormde het, maakte het tot een eigen ding. Ik ben die verslaggever bij de ophaalbrug, op mijn manier een douanier van de herinnering.

De Oost vertelt bovenal een Nederlands verhaal vanuit het gezichtspunt van Johan de Vries, wiens

standplaats zich vertaalt naar een wit, mannelijk en Europees perspectief. Indonesische personages in de film zijn rekwisieten, karikaturen en bijzaak: ze sterven bij bosjes (de strijders) of worden geneukt (de sekswerker). Het prachtige Indonesische landschap met haar weelderige, ondoordringbare groen is een toneel voor de gestage, morele aftakeling van Raymond Westerling, zonder dat deze neergang diepgaand wordt onderzocht. Dat Johan de Vries gewetenswroeging krijgt, biedt verder een makkelijke uitweg. De meeste soldaten waren overtuigd van hun missie; dit is hoe ideologie werkt. Deze houding hing samen met het breed gedeelde koloniale superioriteitsgevoel onder Nederlanders. Zo is de conclusie van het onderzoek naar de Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog dat politici, officieren, ambtenaren en rechters het extreme geweld in 'de Oost' legitimeerden en oogluikend toelieten – het geweld was geïnstitutionaliseerd, en oversteeg individuen.

Jim Taihuttu rukt zich hier niet helemaal los van de dwingelandij van een eenstemmig perspectief op dit verleden. Exemplarisch is het moment waarop een Indonesische berechte op zijn knieën

zit en zijn armen achter zijn hoofd heeft gestrikt. Een KNIL-militair houdt hem onder schot. Eindelijk een Indonesiër aan het woord, zijn laatste woorden weliswaar, eindelijk kan hij zijn drijfveren toelichten.⁵

‘Ik ben geen crimineel, jullie zijn...’ begint hij, en knal gaat het, als Taihuttu de stem van de man tot in de eeuwigheid smoort.

In de film vallen maar mondjesmaat nieuwe interpretatielagen te ontwaren. De niet-dominante groepen, waaronder de Molukkers, Indonesiërs en vrouwen, komen er bekaaid vanaf. Zo komt de Molukse KNIL-soldaat Samuel slechts een paar minuten in beeld en wordt hij vooral neergezet als ‘trouw, loyaal en christelijk’.⁶ Ook moedigt de film nauwelijks aan tot reflectie over de standplaatsgebondenheid van Westerling en kornuiten (en daarmee de kijker). Zeker, bij een lekenpubliek zal het beeld blijven plakken van extreem geweld door de Nederlandse militairen. Zeker, op dit punt druist de film in tegen de dominante geschiedschrijving en de verbeelding in de populaire cultuur van het koloniale bewind in Indonesië. Deze breuk met wat er al was, kunnen we als een meer-

stemmige vertelling interpreteren. Alleen blijft de film ook hier aan de oppervlakte, want waar kwam dit geweld vandaan? Hoe ontstond het?

Het antwoord wordt gevonden in een pathologische uitleg: er is iets mis in de bovenkamer van Raymond Westerling, hij is verkeerd bedraad en *fucked-up*. Ironisch genoeg is de film hierdoor welwillend naar Nederlandse militairen. Publicist Sander Philipse merkt terecht op dat de bovenmatige aandacht voor Westerling de geschiedenis vervormt: het geweld is steeds herleidbaar naar hem, wat hem uitzonderlijk en excentriek maakt, een anomalie in deze episode.⁷ In *De brandende kampings van Generaal Spoor* maakte Rémy Limpachs al duidelijk dat het anders lag: het koloniale geweld was structureel en wijdverbreid, en niet te herleiden naar een enkeling.⁸ We zien hier het welbekende idee van ‘een rotte appel in de mand’, schrijft Geronimo Matulesy in een opiniestuk, dat kijkers het idee kan geven dat het geweld incidenteel was.⁹ Taihuttu is dus eigenlijk nog behoorlijk aardig; het protest van de veteranen was voorbarig.

Wie meerstemmig wil kijken, schroeft nieuwe ogen

in de schedel en herleest de officiële vertellingen. De vragen zijn steeds hetzelfde: hoe kijken we naar het verleden, vanuit welk kader doen we dat en *wie* is het eigenlijk die kijkt? Wat blijft er buiten ons blikveld, wat willen we niet zien of kunnen we nog niet zien? Wiens verhaal wordt er eigenlijk verteld? Dat van de kolonisator, Europeaan, man en de welgestelde groepen? Of dat van de historisch achtergestelde groepen, de onderdrukten, de gekoloniseerden, de niet-Europese en niet-christelijke volkeren, de armen, vrouwen en lhbt+’ers?

Deze vragen werden ook gesteld door feministen van kleur. Zo muntte in de jaren tachtig de zwarte, migranten- en vluchtelingenvrouwenbeweging de term ‘caleidoscopische visies’, en bepleitte een meerdimensionale manier van kijken naar onrechtvaardigheid en emancipatie. Lijnen van begunstiging en benadeling lopen kriskras door elkaar en komen bijeen op kruispunten waar sommigen steeds voor een groen licht staan en het gaspedaal mogen intrappen, en weer anderen tot stilstand worden gedwongen.¹⁰

Een meerstemmige vertelling heeft oog voor de ‘zwarte’ bladzijden in de nationale geschied-

schrijving. Maar ze gaat vooral over het vertellen van niet-dominante verhalen en het geven van een podium aan stemmen die voorheen niet werden gehoord. Deze verhalen strooien zand in de schrijfmachine, omdat ze de macht bevragen en daardoor de 'bestaande orde' ondermijnen. Ze brengen wat er al was aan het wankelen.

4. Westerbork, waar de barakken niet meer zijn

Mijn reis begon eerder. Een week voor mijn bezoek aan Polen sprong ik beschaamd in de auto, en ging ik op weg naar het voormalige kamp Westerbork in de Drentse uithoek van Nederland. Onderweg luisterde ik naar een podcast van David van Reybrouck over zijn boek *Revolusi*, door velen gezien als een mooi voorbeeld van een meerstemmige geschiedschrijving. In *Revolusi* laat Van Reybrouck meerdere mensen aan het woord, ook van Indonesische zijde, en combineert hij archiefonderzoek met persoonlijke getuigenissen.

Plotseling welden de zorgen over het essay weer in me op. Meerstemmigheid is toch hopelijk meer dan: Ja, en de Indonesiërs dan? En de Indo's? En het Surinaamse perspectief? Meer dan een soort van: Heb je ook buiten je bubbel gekeken, je eigen perspectief gelaten voor wat het is? Dan was ik snel klaar. Binnen de antropologie was er al langer kritiek op ethnocentrisme, de neiging om de eigen etnische groep als maatgevend te zien en binnen de geschied-

kunde hekelde men het eurocentrisme, het idee om de Europese geschiedschrijving als centrum, als het begin van alles te nemen. Postkolonialisme wees ons op blinde vlekken, eiste aandacht voor de zwarte bladzijden en sprong op de bres voor het verhaal uit de marges. Daar bleef het niet bij: onze standplaats, zeiden feministen, kunnen we niet alleen begrijpen langs lijnen van etniciteit en cultuur – want waar waren vrouwen in de geschiedschrijving? Was de Europese geschiedenis niet het heldenepos van oorlogszuchtige, expansieve Witte Mannen?

Het bleef zo theoretisch. Ik moest naar het ongemak, naar de plekken waar het schuurde, de diepte in, sowieso, en de verhalen moesten tot leven komen. Ik had materiële restanten van de geschiedenis nodig voor mijn voorstellingsvermogen. Daarom zat ik begin september in de auto op weg naar Westerbork.

Hoewel het de dagen ervoor bijzonder slecht weer was geweest, scheen vandaag plots de zon, alsof het weer niet wilde meewerken aan het sobere uitgangspunt van de dag. De omgeving van kamp Westerbork was rustig, prachtig zelfs. Ook tijdens mijn bezoek aan Westerbork zocht ik naar tekens van het

verleden, maar die waren er niet; de natuur had alle sporen opgeslokt. Op een grote laan op weg naar het herinneringscentrum stond een moderne villa met een mooi onderhouden tuin waar een vrouw aan het zonnebaden was met reflecterend aluminium onder haar kin. De wereld draait nu eenmaal door.

In het museum aangekomen vluchtte ik, voordat ik naar de tentoonstelling liep, de boeken in. Mijn vingers trippelden over hun ruggen, de handeling maakte me minder nerveus. Mijn ogen vielen op Arnon Grunbergs *Bij ons in Auschwitz*. In dat boek bundelde hij indringende verhalen van ooggetuigen uit het vernietigingskamp. Ik rekende af. Het boek vastklemmend in mijn handen durfde ik eindelijk de permanente tentoonstelling te betreden.

Het Grote Verhaal werd persoonlijk. De vele brieven die weinig vindingrijk beginnen met 'hoe gaat het met je, met mij gaat het goed' raakten me precies om die reden, ze waren gewoontjes terwijl het onbeschrijflijke zich voltrok. Ik zag koffers. Een porseleinen pot voor scheerzeep; *Crème de Savon Dulcifié la Rose* stond erop. De mens wil er waardig uitzien, misschien wel het meest wanneer zijn menselijkheid wordt bedreigd en aangevallen.

Ergens schaamde ik me, de schaamte bleef me tijdens mijn hele zoektocht achtervolgen, in Westerbork en in Polen. Er was nog zoveel dat ik niet wist over de Jodenvervolging. Waarom had ik niet eerder een bezoek aan kamp Westerbork gebracht? Het lag niet om de hoek en zo kon ik nog een paar praktische redenen bedenken, alleen zouden ze niet overtuigen. Deed de geschiedenis van het kamp mij weinig? Voelde ik me er gewoonweg niet mee verbonden, zoals veel witte Nederlanders weinig ophebben met de erfenis van het slavernijverleden? Dat is *zo lang* geleden, daar heb ik toch *niets* mee te maken, je kent het wel. Ook het slavernijverleden was ‘niet van mij’, en toch wist ik daar aanzienlijk meer over dan over de Holocaust of de onafhankelijkheidsoorlog in Indonesië. Waarom smeulen de brandende kampongs van Generaal Spoor niet in ons collectieve geheugen, vraagt journalist Lotfi el Hamidi zich terecht af, en hij voorzag me van een alibi; het lag toch zeker aan het collectieve in collectief geheugen, en niet aan mij. En toch, ik was hier omwille van de vraag: wie herinnert er?

De Turks-Duitse Zafer Şenocak schreef kort na de val van de Duitse muur een essay met de titel ‘Duitsland – een thuis voor Turken?’ In dat essay stelt hij een vraag die mij na lezing niet meer loslaat, zijn woorden kleven aan mijn huid als de parachuutjes van een paardenbloem.

Veronderstelt de migratie naar Duitsland niet ook een migreren in de geschiedenis van Duitsland?, vraagt Şenocak.¹¹

De vraag ijsbeert een poosje in mijn hoofd. Ik sympathiseer onmiddellijk met Şenocak omdat hij zich in het stuk niet laat verleiden tot een gemakzuchtig pleidooi richting Turkse Duitsers om zich aan te passen en kritiekloos in te voegen in nationale rituelen. Wel roept hij Turkse Duitsers op om zich te engageren met de Duitse geschiedenis, waaronder de Duits-Joodse geschiedenis. Bij hem geen platte integratieretoriek waarbij migranten worden opgevoerd als primitieve horken die ondanks hun paspoorten hun cultureel brevet van vermogen nog moeten verdienen. Zijn essay stelt scherp en richt het vizier ook op de moeizame Duitse omgang met ‘verschil’, toen en nu.

De figuur van de Ander is historisch continu,

maar hangt tegelijk samen met het politieke moment. Want mochten Duitse Turken er eind jaren negentig wel bij horen? Zij waren toen het maatschappelijk uitschot en veelvuldig doelwit van extreemrechts geweld van neonazi's. Zo herinner ik mij heel goed de brandaanslag in Solingen, in mei 1993. Daar kwamen twee vrouwen en drie meisjes om het leven. Met mijn ouders keken we vol afgrijzen naar de Turkse televisie.

'Ze moeten ons niet, ze willen ons hier niet', herhaalde mijn moeder met tranen in haar ogen. Woede was het antwoord van mijn vader, dat natuurlijk moest verhullen wat zich daarachter verschool. Solingen maakte diepe indruk op me. Het idee dat ze ons hier niet wilden, dat we overbodig waren en in de fik gezet konden worden, bleef me een poosje achtervolgen. Na de Duitse hereniging vonden er in de jaren negentig nog vaker aanslagen plaats op woningen van Turkse Duitsers en op asielzoekerscentra.

Duitsland maakt een afstandelijke, kritische reflectie mogelijk. Laat ik het dichterbij houden en ongemakkelijker maken: mag ik onderdeel zijn van de naoorlogse Nederlandse geschiedenis, van haar herinneringsrituelen en tradities?

Ik wil me niet bedienen van de woorden 'Ik heb er niets mee te maken, het gaat mij niet aan, mijn opa kwam pas in 1960 naar Nederland'. Dat is het standaardrepertoire, dooddoeners die de pas afsnijden naar betrokkenheid. Ben ik niet al geïmpliceerd in de naoorlogse geschiedenis van Nederland, of ik dat nou wil of niet?

Om 14 uur zou de rondleiding bij het voormalige kamp Westerbork starten. Aan de voet van het terrein stond de bewaard gebleven woning van kampcommandant Alfred Gemmeker. Verderop dromden mensen bijeen, korte broeken, zonnebrillen en rugzakjes: toeristenkledij, kon niet missen. De gids was een oude man met een vilthoed op en een wit katoenen overhemd aan. Zijn indringende verhalen werden in mijn geheugen geniet: het lot van de 50 weeskinderen in het kamp, Gemmeker die sport en cabaret duldde om de orde te bewaren, de was die kriskras door de barakken hing, het dagelijkse appèl waar de namen werden genoemd van mensen die op de trein moesten, de onmogelijkheid om de slaap te vatten.

'Stel je eens voor: driehoog stapelbedden, zo'n

driehonderd mensen op tachtig vierkante meter. Je slaapt met peuters, baby's, kinderen, ouderen, zieken, vervelende mensen, ruziezoekers, kuchende, hoestende, snurkende mensen. Er werd weinig geslapen hier.'

De gids stond op een heuveltje waar voorheen een barak stond. Op de achtergrond prikten de immense telescopen van Astron, ik telde er vijf, dwars door zijn verhaal heen. Pal naast kamp Westerbork bleek een van de grootste radiotelescoopnetwerken ter wereld te liggen. Een grotere botsing van tijdvakken is ondenkbaar; de telescopen zijn anachronismen op deze plek, dit curieuze bezoek uit de toekomst heeft hier niets te zoeken. Ze hinderden me in mijn voorstellingsvermogen en wekten ergernis in me op: wat een verkwanseling van historisch erfgoed, wat een bagatellisering van de geschiedenis die zich op deze plek voltrok. Ik kon het gevoel niet onderdrukken dat Nederland deze geschiedenis onder het tapijt wilde schuiven en zo snel mogelijk wilde vergeten. Waarom zijn er zo weinig oorspronkelijke restanten van deze geschiedenis bewaard gebleven? Waarom zou je pal naast deze beladen plek, met meerdere geschiedenissen

die elkaar overlappen, futuristische radiotelesco-
pen plaatsen? Onwillekeurig maakte ik een verge-
lijking – het blijkt maar weer hoe snel dat gebeurt
en gedachten laten zich nu eenmaal moeilijk tem-
men: dit is hoe Turkije zou omgaan met de onwel-
gevallige perioden uit haar eigen geschiedenis. In
Turkije zou er naast een oorlogsmonument zonder
aarzelen een kolossaal winkelcentrum worden aan-
gelegd met flitsende neonlichten, uithangborden
en reclamepanelen.

In Westerbork, waar de barakken niet meer zijn,
verkruimelen de herinneringen.

Zwijgend en ernstig schuifelden we achter onze
gids aan en passeerden een oudere vrouw. Ze had
de hand vast van een meisje, kennelijk haar klein-
dochter. ‘Het is heel moeilijk om goed aan je uit te
leggen waarom de mensen vroeger zo dachten en
waarom dit is gebeurd’, ving ik op.

Het gevangennemen van Joden in heel Neder-
land, hun verplaatsing naar doorvoerkampen en
van daaruit naar de concentratie- en vernietigings-
kampen, veronderstelt een reeks handelingen die
opgeknipt in kleinere stukken misschien niet veel
lijken – wie is er dan nog écht verantwoordelijk –

maar opgeteld een politiek van de dood vormen. Mensen die lijsten maken, die identificeren, die indelen en ordenen, die oppakken en vervoeren, bij aankomst registreren en weer nieuwe lijsten maken, mensen in wagons duwen, uit wagons halen, uitkafferen om door te lopen, richting gaskamers sommeren, dood uit gaskamers halen en in de crematoria schuiven. De Nazi-bureaucratie van de Dood, zei politiek filosoof Hannah Arendt hierover. Wie enkel binnen de bureaucratische logica denkt, ziet geen mensen meer, die ziet alleen lijsten en nummers, die ziet een te klaren klus, en leegt de mens uit het lijf. Jacques van de Rhoer, voorzitter van het synagogaal ressort uit Meppel en zelf ontsnapt uit kamp Westerbork, had het bij de onthulling van het Nationaal Monument Westerbork over ‘ontmenste wezens’.

Te veel bureaucratie ontmenst.

Wat ik niet van me kon afschudden: de spoorrails die dwars door het kamp gaan en speciaal voor de deportatie van Joden werden aangelegd. De rails onderlijnen de logistieke, systematische dimensie van deze massamoord. Het Nationaal Monument Westerbork, ontworpen door Ralph Prins, bestaat

uit een spoorlijn die 97 bielzen telt, en verwijst naar de transporten vanuit kamp Westerbork. Aan het eind van het monument krullen de spoorlijnen omhoog, ze zien er gehavend uit en zouden de vernietiging symboliseren, zo las ik er vooraf over.

‘Je ziet de spoorlijnen naar boven buigen’, zei de gids ter plekke. Tussen zijn zinnen liet hij indringende, betekenisvolle stiltes vallen. ‘Zeg het maar, misschien gingen de mensen naar boven, maakten een reis naar de hemel.’

Toen we bij het strafkamp stonden, ‘de gevangenis binnen de gevangenis’, zag ik in de verte twee naar ik vermoed Molukse vrouwen onze kant opkomen. Ze liepen zachtjes over het grind, trippelden langs onze groep en probeerden zo min mogelijk geluid te maken. Ik keek ze na, ze liepen naar een hoek van het kamp die werd omringd door het bos. Een van de vrouwen, ze had een knalgeel T-shirt aan, wees naar het heuveltje waar vroeger een barak stond, de ander liep naast haar, keek zwijgend naar de grond en knikte ernstig. Terwijl mijn gids over de naziperiode vertelde, dwaalden mijn gedachten af naar de Molukse periode van wat toen ‘woonoord Schattenburg’ heette.

Geschiedenissen die elkaar in de tijd opvolgden waren er nu gelijktijdig. Ik zag geen Botsing der Herinneringen tussen zaakwaarnemers die elkaar uit de tent vochten, in elk geval niet op dit moment; de verhalen bestonden eerbiedig naast elkaar.

De rondleiding kwam ten einde op de plek waar elke dag de namen werden afgelezen van de mensen die per trein gedeporteerd zouden worden richting de vernietigingskampen. Nu lag het Namenmonument er. Na enkele vragen van bezoekers te hebben beantwoord, bedankte de gids iedereen en liep weg. Ik haastte me achter hem aan.

‘Sorry, mag ik nog een vraag stellen? Herinnert u zich nog iets over de maandelijks stille tochten in de jaren negentig? In relatie tot de oorlog in ex-Joegoslavië?’

‘Ja, volgens mij had onze oud-directeur dat georganiseerd met nog weer anderen. En die wilden dat hiernaartoe brengen. Nou, daar kwam hij niet goed vanaf, kan ik u vertellen. Daar stond hij toch een beetje in zijn hemd.’

‘Bedoelt u de recente controverse over de Nacht van de Vluchteling? Ze wilden eenmalig van Hooghalen naar Groningen lopen.’

‘Ja, over Srebrenica’, zei hij, en haalde zaken door elkaar.

‘Die zaken moet je niet door elkaar halen’, ging hij verder. ‘Die kwesties hebben niets met elkaar te maken. Ja, daar moest die man wel op terugkomen.’

5. Nacht van de Vluchteling

In 2019 was er commotie rondom de Nacht van de Vluchteling. Elk jaar organiseert Stichting Vluchteling een nachtelijke loop om aandacht te vragen voor vluchtelingen die wereldwijd huis en haard hebben verlaten vanwege oorlog, conflict en onderdrukking. Deelnemers lopen gezamenlijk meerdere kilometers om geld op te halen voor noodhulp aan vluchtelingen. In 2019 was het plan om de Nacht van de Vluchteling eenmalig te laten starten in Herinneringscentrum Kamp Westerbork. Daar kwam, zacht gezegd, kritiek op. Vanwege aanhoudende bedreigingen en intimidatie werd de tocht afgelast.

‘Ik kon een nekschot krijgen’, zegt Dirk Mulder, oud-directeur van Herinneringscentrum Kamp Westerbork. Ook werd hij naar eigen zeggen weggezet als ‘antisemiet, nazi en holocaust-ontkenner’. Volgens Mulder kwam de kritiek uit twee hoeken. ‘Je hebt de mensen die fel tegen vluchtelingen zijn, en aan de andere kant heb je de Joodse kring. Volgens hen ontheiligen we het herinneringscentrum door daar de wandeltocht te laten starten.’¹²

De mars zou suggereren dat het lot van de Joden van toen vergelijkbaar is met dat van vluchtelingen nu. Het pijnpunt betrof de uniciteit van de Holocaust in onze wereldgeschiedenis, dat elke vergelijking te buiten gaat. Esther Voet, hoofdredacteur van het *Nieuw Israëlitisch Weekblad*, beweerde: 'De Holocaust is een aparte gebeurtenis uit de geschiedenis die op geen enkele manier vergeleken kan worden met welke massamoord of genocide uit de geschiedenis dan ook. Helemaal niet met vluchtelingen van nu. Die worden hier opgevangen, krijgen eten, huis en haard, de vergelijking schiet bij veel Joden helemaal in het verkeerde keelgat.' Andere stemmen echoden dit verhaal. Volgens Eddo Verdoner, voorzitter van het Centraal Joods Overleg, zouden de kwesties niet met elkaar verbonden moeten worden. 'De nagedachtenis aan de Holocaust dient niet te worden ingezet voor andere zaken', beweerde hij. 'Ik denk niet dat het verstandig is die twee thema's aan elkaar te verbinden. Leed kun je niet vergelijken.'

Verbreding, bagatellisering en relativisering dus, van een onnoemelijke geschiedenis.

De organisatie ging in het verweer. Ze stelden

zich bewust te zijn van de gevoeligheden en de massamoorden onder het naziregime op geen enkele manier te willen bagatelliseren. Ze dachten na over een sobere en ingetogen wandeling. Alleen worstelde de organisatie met de vraag hoe ze de herinnering aan gruwelen uit het verleden actueel kunnen maken. Kees Ribbens, hoogleraar populaire historische cultuur en oorlog, zei hierover: ‘Het blijft een precaire toestand hoe je het erfgoed van de Holocaust duidt, maar het herinneringscentrum heeft legitieme redenen kunnen aanvoeren om wel samen te werken met Stichting Vluchteling.’

Veel Joden in Nederland trokken zich het lot van de Joodse vluchtelingen in Duitsland aan. Na de Kristallnacht in november 1938 deed Het Comité voor Bijzondere Joodse Belangen een beroep op de Nederlandse regering om meer Joodse vluchtelingen toe te laten. Ook werden er inzamelingsacties georganiseerd voor slachtoffers. In 1939 besloot het kabinet een tijdelijk opvangkamp te bouwen voor Joodse vluchtelingen, ‘lekker ver weg van de bewoonde wereld’ schrijft historicus Han van der Horst. Dit Centraal Vluchtelingenkamp Westerbork

had ten doel om vooral Duitse en Oostenrijkse Joodse vluchtelingen op te vangen. De Nederlandse regering zou de kosten voorschieten, en met de jaren zou de Joodse gemeenschap het totaalbedrag terugbetalen.

Dat veranderde in 1942. De Duitse bezetter nam Westerbork in gebruik als een doorvoerhaven van Nederlandse Joden naar Duitse vernietigingskampen. Elke dinsdagavond vertrokken er twee treinen uit Hooghalen richting Auschwitz, Treblinka of Sobibor. De treinreis duurde drie dagen. Joden, Roma en Sinti werden ineengevouwen en opgestapeld in goederenwagens. Veel mensen stierven tijdens het transport; baby's en zwakkeren raakten in de verdrukking. In een jaar tijd werden er 107.000 joden gedeporteerd, waarvan 5000 de Holocaust zouden overleven. Ook 245 Roma en Sinti werden weggevoerd naar Duitse vernietigingskampen.

Na de bevrijding werd Westerbork een interneringskamp voor NSB'ers, SS'ers en andere collaborateurs, waarbij Joodse gevangenen na een historisch onnavolgbare omkering van zaken de bewakers van de beulen werden. Later, in 1950, werden in Westerbork Indische Nederlanders gehuis-

vest, die uit Indonesië waren teruggekeerd nadat het land de onafhankelijkheidsstrijd had gewonnen. De plek kreeg toen de naam ‘De Schattenberg’. Weer wat later zouden Molukse KNIL-militairen, die met Nederlandse soldaten hadden gevochten tegen de Indonesische nationalisten, er ‘tijdelijk’ met hun gezinnen worden ondergebracht. Het idee was dat zij zouden terugkeren zodra de rust was weergekeerd en de Molukken onafhankelijk werden. Indische Nederlanders en Molukkers raakten tussen wal en schip in een land dat niet feestelijk uitliep toen zij voet aan land zetten. De kille ontvangst in Nederland sloeg diepe wonden.

Westerbork is een opslagplaats van overlappende en scheurende herinneringen. Het ‘oude’ vluchtelingenkamp omvat geschiedenissen die gaan over ‘bezetting, deportatie, migratie, dekolonisatie en multiculturalisme’, staat op een paneel van het Europees Erfgoedlabel bij de ingang van het kamp-terrein. Ook Tineke Ceelen, directeur van Stichting Vluchteling, onderstreepte deze verbindingsstukken in de geschiedenis, en betreurde dat de tocht niet doorging: ‘Stichting Vluchteling heeft haar

wortels in de verzetsbeweging in de Tweede Wereldoorlog. Vanuit die geschiedenis zijn wij sinds vele jaren betrokken bij Herinneringscentrum Kamp Westerbork, dat volgens ons een belangrijke rol heeft te spelen in hedendaagse discussies over oorlog en conflict, en dan uiteraard ook over vluchtelingen. Het is diep triest dat juist Herinneringscentrum Kamp Westerbork onder druk van bedreigingen deze belangrijke taak niet kan uitvoeren.’

Hoe begrijpen we actuele gebeurtenissen als we de geschiedenis niet als venster kunnen gebruiken? Hoe leren we als herinneringen vergeten worden, als we gebeurtenissen, plekken en slachtoffers niet in een samenhang kunnen beschouwen? Niet om ze opeen te hopen, niet met het doel om pijn te vergelijken, maar als een manier om het galmen van de geschiedenis zichtbaar te maken? Daarbij: de inzet van Stichting Vluchteling was welwillend. Ze wilden een transnationale solidariteit verbeelden, geen historisch leed bagatelliseren.

Pijn en leed, het zijn sleutelwoorden. Ook Dirk Mulder, de inmiddels afgetreden directeur van Kamp Westerbork, wurmde zich in dit register: ‘Het doet veel pijn dat ik werd weggezet als ie-

mand die de herinnering aan Kamp Westerbork ontheiligt.’

Het lijkt erop dat een meerstemmige lezing van de geschiedenis van Kamp Westerbork eerder een stuk minder controversieel was. Tijdens mijn schamele onderzoek stuit ik op bijzondere historische schakels. Scrollend en scannend duikel ik een artikel op uit *Trouw* met de titel ‘Zo lang kan Sarajevo niet wachten’. De datum: 18 januari 1994. Er werden toen protesten gehouden tegen de ‘onmenselijke situatie in ex-Joegoslavië’. De auteur van het stuk, Wies Klein Poelhuis, was een van de organisatoren van stille tochten in Westerbork en Vught. Dat jaar werd ook een landelijke optocht georganiseerd. Ik vind geen bronnen die wijzen op verzet tegen deze ‘vermenging’ van geschiedenissen.

Nog een andere verrassende vondst. Peter Kooijmans, minister van Buitenlandse Zaken in het kabinet-Lubbers III en later rechter van het Internationaal Gerechtshof, gaf in 1996 de allereerste Van Heuven Goedhart-lezing, georganiseerd door Stichting Vluchteling. Zijn lezing droeg de titel ‘Vluchtelingen: hun probleem of ons probleem?’

en werd gehouden in – het lijkt me helder waar ik naartoe wil – Herinneringscentrum Kamp Westerbork. Zoals zo vaak het geval is, wordt onze blik op de geschiedenis bepaald door de geldende moraal. We kunnen onszelf nu eenmaal niet buiten de tijd lichten en loswrikken uit dit moment: kijken doen we door stand-van-zaken-ogen en onze voeten staan ergens.

Waar komt de hedendaagse spanning tussen de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog en recente vluchtelingen vandaan?

De gloeiende bal aan de hemel, die zich ergens tussen twee radiotelescopen ophield, was in de loop van de middag steeds feller gaan schijnen. Mijn keel was kurkdroog. De gids veegde het zweet van zijn voorhoofd, vouwde zijn zakdoek kundig en elegant op en schoof deze in zijn borstzak. We liepen samen terug naar de ingang, langs de geres- taureerde wagon op het kamp. Andere bezoekers probeerden ons gesprek af te luisteren en deden pogingen om in te breken. Oma en kleindochter stonden bij de wagon.

‘Sommige mensen denken nu nog zo’, hoorde

ik de vrouw ernstig zeggen. Het meisje gaf niet de indruk er veel van te snappen.

Geen tijd om te aarzelen.

‘Het verweer van de organisatie van de Nacht van de Vluchteling was dat Westerbork voor vluchtelingen was bedoeld’, zei ik.

‘De Nederlandse Joden waren geen vluchtelingen, die werden weggevoerd uit eigen land. Er hebben hier maar weinig Duitse Joden gezeten’, zei de gids.

Weer wachtte ik even, en stelde de dubbel beladen vraag. Niet alleen beladen vanwege deze delicate geschiedenis en een overheersend gevoel dat me langzaam inpakte, alsof ik in gesprek was met mijn vader en hij mij zwijzaam op honderd verschillende, nauwelijks waarneembare manieren duidelijk maakte dat ik geen vragen moest stellen. Mijn vraag was op een andere manier *loaded*; er zat al een stelling onder.

‘Ze waren toch zeker tot vluchteling gemaakt in eigen land?’

Hij dacht even na, de stilte was drukkend.

‘Ja, ach, zo kun je alles recht praten. Kijk, je moet een helder verhaal vertellen over dit kamp.’

Resoluut ontwarde hij met zijn handen een historische kluwen en trok draden uit elkaar. Tussen zijn handen gaapte een grote kloof.

‘Anders gaan zaken door elkaar lopen.’

Op de terugtocht naar huis moest ik tanken. Precies €40,00, het lukte me. Mijn maag rommelde, ik greep een broodje kaas van de schappen. Ik was moe van lichaam en geest, het kon niet anders dan dat het bezoek aan Westerbork ermee te maken had. De caissière stond met zo'n scanapparaat klaar om mijn broodje af te rekenen, onhandig zocht ik naar de streepjescode en hield het broodje omhoog.

‘Ook getankt, toch?’ vroeg de vrouw.

‘Ja, spoor 6’, zei ik, en pakte mijn pinpas.

De vrouw toetste het bedrag in.

‘Pomp 6’, murmelde ik onhoorbaar. Ze riep iets over een koffiemuntje naar haar collega.

6. De Goede Migrant

Abdelkader Benali had zich zojuist teruggetrokken voor de 4 mei-lezing, vanwege uitlatingen die hij vijftien jaar eerder deed over Joden. Tegen journalist Harald Doornbos zei hij in 2006 over Amsterdam-Zuid: ‘Jemig, daar blijkt het vol te zitten met Joden. En het vervelendste is: het zijn zoveel Joden. Amsterdamse Joden. Je voelt je als Marokkaan nauwelijks op je gemak. Het lijkt Israël wel. Heel irritant allemaal. Zoveel Joden, dat voelt gewoon gek aan.’

Oud-voorzitter van het Nationaal Comité 4 en 5 mei, Gerdi Verbeet, gaf een radio-interview en reageerde op de commotie rond Benali: ‘Op den duur moet je zorgen dat het verhaal van mensen die deze herdenkingstraditie niet van huis uit hebben meegemaakt... die wil je ook daarbij betrekken. Nou, en dat hebben we geprobeerd te doen met de keuze voor Abdelkader Benali.’

Wil Gerdi Verbeet ruimte maken voor het verhaal van mensen met een migratie-achtergrond? Eerder in het interview gaf ze aan dat migranten zich aan-

gesproken voelen door de Dodenherdenking en ook massaal meedoen met de twee minuten stilte. De Tweede Wereldoorlog was immers een wereldoorlog en impliceerde veel mensen. Ook heeft het Comité een taak om iedere Nederlander zich welkom te laten voelen op de Dam, benadrukte Verbeet. Het was een van haar speerpunten tijdens haar voorzitterschap. In haar toelichting kunnen we een poging tot meerstemmigheid lezen.

Of dient 4 mei toch eerder als het zoveelste sleetse burgerschapsritueel voor net-niet-Nederlanders? Het zinnetje van Verbeet zegt mij vooral: migranten hebben *onze* herdenkingstradities niet van huis uit meegekregen. Tegen de achtergrond van decennialange debatten over hun 'gebrekkige integratie' blijkt De Dodenherdenking stiekem al van bepaalde Nederlanders, een ritueel waar weer andere Nederlanders nog tot moeten toetreden. Deze denktrant verhult niet dat er iemand is die beslist wie erbij mag horen, iemand die gaat over welke verhalen mogen worden verteld. Het is een verhaal dat uitgaat van een 'wij' dat er al langer was en een 'zij' dat recenter is, een verhaal met paternalistische goede bedoelingen die de migrant, hier in

de verschijningsvorm ‘Abdelkader Benali’, erbij wil betrekken. ‘De man heeft heel veel goede boeken geschreven,’ zei Verbeet eerder in het interview, ‘goede toespraken gehouden, doet heel veel juist voor de verbinding van mensen met een andere achtergrond aan de Nederlandse samenleving, dat was ook de reden dat we hem hebben uitgenodigd.’

‘Wij’ hebben ons best gedaan met de keuze voor Abdelkader, die in eerste instantie voldeed als Goede Migrant en hij heeft, nota bene door zijn antisemitisme, gefaald. (Natuurlijk denk ik niet dat Benali een antisemiet is, hoewel zijn opmerking dat wel was.)

Nieuwkomers moeten dus onderdeel worden van de Nederlandse geschiedenis. Daaronder schuilt een progressieve wens. Maar waarom verbijzonderen we deze opdracht?

In 2008 hield essayist Bas Heijne de Anno NU-lezing tijdens de Nacht van de Geschiedenis. Herdenken gaat over identiteit en zelfbevestiging, schrijft hij, en ‘de angst om je zelf kwijt te raken door te vergeten, en de angst dat je geschiedenis van wei-

nig of geen betekenis zal blijken te zijn in de ogen van anderen'. Die ogen van de ander zijn letterlijk die van de Ander. Heijne herhaalt het schrikbeeld van Marokkaans-Nederlandse jongeren die in 2003 tijdens een Dodenherdenking met kransen voetbalden. Enkelen riepen toen: 'Joden, die moeten we doden.' *Het minste* dat we hierover kunnen beweren is dat deze jongeren zich geen deelgenoot van de Nederlandse geschiedenis voelen.

Heijne is terecht kritisch op pogingen om volledige identificatie (mijn woord zou zijn: assimilatie) af te dwingen, maar heeft ook weinig op met initiatieven die ruimte willen maken voor migranten. 'Beide impulsen zijn krampachtig,' schrijft hij, 'en niet geloofwaardig, omdat ze uit angst voortkomen. De kans dat migranten zich blijvend met de Nederlandse geschiedenis zullen identificeren wanneer die speciaal voor hen wordt gepimpt, lijkt me klein. Bovendien zijn mensen heel goed in staat zich enkel uit interesse te verdiepen in een geschiedenis waar ze nog maar kort deel van uitmaken. De andere impuls, de drang om volledige identificatie af te dwingen van nieuwkomers met de vaderlandse geschiedenis, is ook zeker tot mis-

lukken gedoemd, aangezien het vooral gebeurt uit een drang tot zelfbevestiging.’

Er is een zekere hoon over pogingen om de geschiedenis van Marokkaanse soldaten die in de Tweede Wereldoorlog in Zeeland zijn gestorven voor het voetlicht te brengen. Dat begrijp ik niet, dergelijk cynisme zit me dwars. Syp Wynia sprak in *Elsevier* over ‘het mythische verhaal’ van de Marokkaanse bijdrage aan de bevrijding van Nederland. Hij had deels gelijk, er zijn in Zeeland geen Marokkanen gesneuveld in de verdediging van Nederland. Wel waren ze aangespoeld op de Zeeuwse kust, een gevolg van de vlucht van het Franse leger. Anderen werden als krijgsgevangenen ondergebracht in wat de lokale bevolking Marokkanenkampen noemde, in onder meer Vlissingen en Middelburg. Meneer Mosselman herinnert het zich nog: ‘Het was voor ons kinderen een hele belevenis toen de Marokkanen in Koudekerke gevangen zaten. (...) Wij praat- ten met de gevangenen over het prikkeldraad, in gebarentaal want we verstonden elkaar niet. In ruil voor wat eten kregen we stokken, waarop slangen waren uitgesneden. Jarenlang heb ik deze stokken bewaard.’¹³

Ik begrijp dat 4 mei een *nationale* herdenking is, maar dat doet er in zijn geheel niet toe, iets meer verbeeldingskracht is op zijn plaats. Waarom lukt het tegenstanders van ‘verbreiding’ niet om met goede wil de verwevenheid van geschiedenissen te zien? De Fransen vochten tegen nazi-Duitsland in een poging om Europa te bevrijden. Dobberende lijken in de zee houden zich nu eenmaal niet aan landsgrenzen. Dit is een nogal letterlijke overlap van geschiedenissen die zich niet langs een percelachtige logica laat ordenen. Tegenstanders lezen hierin ‘mythische’ en ‘geforceerde’ pogingen om Marokkanen in te sluiten. Ik lees in die tegenstand pogingen om Marokkanen, ja, ook Marokkaanse Nederlanders, weg te houden van 4 mei.

Het kan ook anders. Het *In Flanders Fields Museum* in België heeft een ‘inclusieve, meerstemmige’ Namenlijst opgesteld. In het kenniscentrum zijn ze een register begonnen voor alle slachtoffers, zowel voor ‘burgers als voor militairen, ongeacht hun nationaliteit, zowel voor toenmalige vrienden als voor gewezen vijanden’. De lijst omvat iedereen die het leven liet tijdens de Eerste Wereldoorlog in België.

We hebben niet met een neutrale, apolitieke aan-
gelegenheid van doen: 4 mei gaat over identiteit,
over geschiedenis en over zelfbevestiging, over de
vraag wie we zien wanneer we naar onszelf kijken.
Sommigen zien zichzelf niet terug in 4 mei. Dat
hoeft ook geen voorwaarde te zijn, niet iedereen
hoeft zichzelf te herkennen in rituelen. Het lijkt me
wel zaak om van 4 mei in elk geval geen *voorwaar-
delijk burgerschapsritueel* te maken voor Nederlan-
ders met een migratieachtergrond. Geloof me, die
voelen dat aan. Sommigen reageren onverschillig,
anderen gaan recalcitrant met kransen voetballen.

Op de achtergrond speelt telkens iets anders mee,
en dat is het diepgewortelde idee van antisemi-
tisme onder recente vluchtelingen, postkoloniale
migranten en arbeidsmigranten. Dit ongemak was
al zichtbaar na de uitspraak van Arnon Grunberg
tijdens de 4 mei-lezing in 2020: ‘Als ze het over
Marokkanen hebben, dan hebben ze het over mij.’
Hidde van Koningsveld van het Centrum Informa-
tie en Documentatie Israël (CID) zei hierover: ‘Ik
heb met veel mensen in de Joodse gemeenschap
gesproken die de speech van Grunberg mooi von-

den, maar zich heel erg stoorden aan deze passage. Want het zijn dikwijls de Marokkaanse jongeren die Joden uitschelden als ze met een keppeltje over straat lopen.' In hetzelfde artikel van Ewout Klei wordt David Suurland geciteerd: 'Juist in de Marokkaanse gemeenschap komt veel antisemitisme voor. Grunberg weet dat. Hij weet dat hij hiermee steekt in de zij van de Joodse gemeenschap.'

Dit was een jaar voordat Benali's 'ware aard' als antisemitische Marokkaan werd blootgelegd. Wat ik bedoel is: Benali was *bij voorbaat* verdacht, nu was er ook het bijeengesprokkelde bewijs. Deze gebeurtenissen staan niet los van de moeizame plek van de islam in Nederland en de aanhoudende problematisering van moslims. Over de islam zijn, in de woorden van de Amerikaans-Palestijnse literatuurwetenschapper Edward Said, 'vergaande generalisaties mogelijk en toegestaan'. In het publieke debat disciplineert de Holocaust moslims of mensen die we aanzien voor moslims, en wordt hun bij voorbaat antisemitisme toegeschreven.

Grunberg waarschuwde voor deze ontwikkeling: 'Ik wil als jood niet gebruikt worden als stok om die mensen te slaan. Dat is in mijn ogen een vorm van

antisemitisme, en daartoe laat ik me niet lenen.’

Natuurlijk komt antisemitisme voor in kringen van islamitische Nederlanders. Maar het lijkt me helder dat in een langer historisch perspectief Europa de moslim niet nodig had voor een portie onversneden antisemitisme. Daarbij betogen diverse historici, waaronder Chris Quispel, dat Marokkaanse Nederlanders leunen op inheemse antisemitische praktijken van witte inboorlingen: hun taal grijpt terug naar een Europees-christelijk antisemitisme.

Om me heen zie ik in gesprekken bar weinig terug van theologische loopgravenoorlogen waarbij het jodendom en de islam als onverenigbaar gelden, maar misschien is mijn thermometer niet goed gekalibreerd; ik zei het al, de ervaring stelt niet zoveel voor. Ook in mijn eigen familie en oude vriendengroep had niet de theologie maar de politiek te maken met de eb en vloed van anti-Israël-gevoelens. Dat had een loepzuivere oorzaak en kwam door de illegale bezetting van Palestina.

Ook ik ga niet vrijuit, maar mijn punt is dat niemand vrijuit gaat. Er komt een herinnering bovendien en met de herinnering de schaamte. Met

ons voetbalelftal, een bonte verzameling jongens met uiteenlopende etnische achtergronden, trokken we midden winter naar besneeuwde boerengehuchten met erbarmelijke, avondse faciliteiten en kille douches waarvan de aanblik je deed rillen. Toen werden er zeker weinig originele grappen gemaakt over gaskamers. Ik herinner me ook dat we een Turkse jeugdvriend *Jood* noemden, omdat we hem gierig vonden.

Tegelijk was ik het, *mind you*, die als puber, de leeftijd waarop de wereld ten onder ging als mijn haar niet goed zat, met nog twee andere Nederlanders-in-limbo bij onze decaan protesteerde tegen de eenzijdige geschiedenislessen van mijn docent Nico Konst, de tweede man van de Centrumpartij. Hij onderwees eindeloos over de tweefrontenoorlog, Operatie Barbarossa, en tekende op het schoolbord de in zijn ogen pientere militaire strategieën van het Duitse leger uit. Mijn taal was nog weinig verfijnd, op de gevoeligheden van de Holocaust had ik weinig grip, maar wat ik wel zei: ‘Waarom gaat het nooit over de Joden die zijn omgekomen?’

Had ik nu aan een grijze geschiedschrijving gedaan?

‘Meerstemmigheid’ bedreigt een heldere boodschap van herdenkingsrituelen, zoveel is duidelijk. Niet alleen omdat ze bestaande morele en politieke hiërarchieën uitdaagt, bijvoorbeeld ten aanzien van de vraag van wie 4 mei is en wie er over haar invulling gaat. Maar ook omdat meerstemmigheid bestaande normen over burgerschap en nationale identiteit ter discussie stelt. Om die reden belichaamt een Marokkaanse Nederlander die de 4 mei-lezing mag verzorgen ruim voordat er antisemitische opmerkingen uit het archief zijn opgeduid een ‘ongewenst’ soort meerstemmigheid. Hoewel het antisemitisme in deze wereld met sterke leiders, de opkomst van autoritarisme en rechts-extremisme nog altijd springlevend is, observeer ik tegelijkertijd een samenballing van Europese zondebok-vertogen rond moslims en vluchtelingen – veel recente vluchtelingen komen uit islamitische landen zoals Syrië, Afghanistan, Iran, Irak, Somalië en Bosnië. In Nederland vervult – naast de problematisering van de islam en de moslim – ook de figuur van de Marokkaan een merkwaardige positie in publieke discussies over allerlei ongelijksoortige sociale kwesties, met een politiek debat over ‘het

Marokkanenprobleem' als dieptepunt. Dit is onze wereld 'na 9/11'.

Gingen we nu het tegenovergestelde van het goede, de figuur van De Marokkaan, die waar we níet op willen lijken, een stem geven? De figuur van De Marokkaan doet in Nederland dienst als een afzetpunt voor de ideologische fictie van de Nederlandse identiteit en is in zoverre vergelijkbaar met wat de 'Oriënt' en de 'oosterling' historisch gezien voor Europa betekenden. Edward Saïds kernargument in *Oriëntalisme* was dat het Westen in de literatuur, kunst en wetenschap het Oosten telkens tot een ding maakte, een karikatuur en een cliché, door haar grote variatie en gelaagde, rijke geschiedenis geweld aan te doen. Er werd een figuur in het leven geroepen die met de werkelijkheid weinig van doen had. Deze Ander, een soort racistische voodoo-pop, bundelde eigenschappen als irrationaliteit, fanatisme, traditionalisme, seksualiteit en geweld. De Ander was het tegenovergestelde van de vermeende superieure, beschaafde en verlichte westerling.

De figuur van De Marokkaan is onze Nederlandse voodoo-pop, ze is het tegenovergestelde van de Nederlander.

Op historische scharnierpunten is politieke strijd rondom nationale herdenkingen niet weg te denken. We bevinden ons op zo'n scharnierpunt. Tradities slagen bij de gratie van hun publieke ontvangst. Op het moment dat het Nationaal Comité gedurfde beslissingen neemt die niet vanzelfsprekend, gewoon of normaal zijn, zal zij in het publieke oog verschijnen en zullen haar beslissingen als politieke ingrepen worden begrepen, als bemoeienis, paternalisme en inmenging. Deze kritieken zijn historisch continu. Het maakt duidelijk dat te progressieve voorstellen van het Comité kunnen mislukken, omdat de publieke opinie er niet rijp voor is. Zo bevindt het Comité zich in een bijzondere spagaat.

Moet het Comité dan maar met de publieke wind meewaaien? Dat lijkt me een bijzonder slecht idee. Stel dat de huidige ontwikkeling en opkomst van harde, robuuste identiteiten, van een zondebokdenken, van rechtsextremisme, racisme en antisemitisme zich voortzet? Stel dat de communis opinio nóg migrantenvijandigere opvattingen omarmt? In zo'n geval kan het Comité zich niet verhullen achter onpartijdigheid. Haar rol is dan

precies om democratische kernprincipes te verdedigen, zoals eerlijkheid en rechtvaardigheid, de bescherming van minderheden, empathie, verdraagzaamheid en geweldloosheid.

De verhalen van postkoloniale Nederlanders, arbeidsmigranten en vluchtelingen treffen elkaar in de publieke ruimte. ‘Zij’ spreken niet vanuit een en dezelfde plek, er is een wirwar van nationale, culturele, religieuze en politieke lijnen, kriskras door elkaar lopende verhalen die zich niet altijd goed tot elkaar verhouden. De samenkomst van deze verhalen in publieke ruimten doet in elk geval, dit lijkt mij onvermijdelijk, iets met het geijkte collectieve geheugen in Nederland. Wanneer migranten zich engageren met rituelen en symbolen zoals de Dodenherdenking, standbeelden, museale collecties of de figuur Piet, doen ze dat vanaf de plek waar ze staan, met ogen die van alles hebben gezien en bemiddeld door de eigen geschiedenissen die ze meeslepen. Ook zij zien niet de waarheid, laten we ‘de migrant’ niet romantiseren: hun kijk gaat evenzeer gepaard met blinde vlekken. Tegelijk zien ze vanuit hun standplaats mogelijk iets anders. Ze zien een

stukje, ze hebben geen rechtmatige claim op De Waarheid, ze zijn net zo bevooroordeeld, partijdig en eenzijdig. Ze hebben hun eigen voorkeuren en voorliefdes, hun prioriteiten en, niet onbelangrijk, taboes. Ze willen *dit* graag bespreken, maar *dat* verzwijgen ze.

Migranten zijn dragers van geschiedenissen: 'we' zijn niet onbevlekt of zonder herinneringen, en zeker niet zonder fouten, en leveren op 'onze' manier herinneringsarbeid. 'Wij' zouden 'Nederlands', zowaar, iets kunnen leren. Dit is een zinvoller perspectief dan 'ons' als lege containers beschouwen voor nationale herdenkingsrituelen waarin we worden witgewassen.

7. ‘We are the worst animal of all animals’

Tijdens mijn reis naar Krakau, Auschwitz en Warschau onderwijzen willekeurige voorbijgangers mij honderduit en ongevraagd over de menselijke aard. Iedereen heeft er zo zijn eigen theorie over. Grofweg zijn er drie groepen: zij die geloven in de *Homo Intens Verrottus* – vooruit, de mens is een sociaal wezen, maar de beschaving ligt er als een dun laagje vernis op. De tweede groep ziet de mens als speelbal van zijn omgeving. De derde groep denkt niet na.

‘Sorry sir, are you Sinan?’

Ik word plots uit mijn gedachteloze gedachten gerukt, terwijl ik in afwachting van de persoon die mij zal oppikken op de stoep voor mijn hotel in Krakau wat op mijn telefoon zit te spelen. Vandaag ga ik naar het vernietigingskamp in Auschwitz.

Ik wilde mijn zoektocht voortzetten op een plek waar het onnoemelijke zich had voltrokken, de plek waar meerstemmigheid was vermorzeld en waar ‘historisch interpreteren’ tegen grenzen was aangelopen, omdat van het gebeurde maar één lezing moge-

lijk was: hier was de mens door alle denkbare morele bodems gezakt en hadden we collectief gefaald.

‘Yes’, stamel ik, en druk een kattenfilmpje weg.

‘This is your name, right?’ Hij laat me mijn naam zien. Ik knik.

‘Okay sir, please follow me.’

Ik loop achter de wat oudere man aan. Hij heeft een mooi, verzorgd baardje en een baret op zijn hoofd. Hij wijst naar een blauwe auto. Ik ben verbaasd. Op de website sprak de reisorganisatie over een tourbus, waarin we gedurende de rit ter voorbereiding naar een documentaire over het vernietigingskamp zouden kijken. Ik zeg niks, en neem plaats.

Op de achterbank zit een vrouw, ze is naar ik vermoed rond mijn leeftijd, maar leeftijden van vrouwen inschatten lukt me al heel lang niet meer zo goed. Ze heeft geblondeerd haar en blauwe, slaperige ogen.

‘Hi’, zeg ik, stijf en droog.

‘Hi.’ Zij is nog minder overtuigd.

Ana spreekt geen Engels. Met hangen en wurgen ontrafel ik dat ze uit Argentinië komt. Ze is alleen op reis en op bezoek bij een oude vriend die in Krakau woont. Het gesprek gaat zo stroef, de taal en de ochtend staan ons zozeer in de weg, dat ik het gesprek voortzet

met de gids. Miroslaw wil zijn feitenrelaas over de omgeving maar wat graag kwijt, en draait zijn versleten plaat af in een onberispelijk Oxford-Engels. Ana heeft haar ogen alweer gesloten, probeert te slapen.

‘You know what is fascinating,’ zegt Miroslaw, ‘many Polish villages are built along one single road. Just like this one. There is no communal life, other than the life around the church.’

Met weinig tact dirigeer ik het gesprek naar het oorlogsverleden van Polen, en het vernietigingskamp. We wisselen onze wederzijdse verontwaardiging uit. Miroslaw heeft geen enkele boodschap aan de morele stelregel om geen vergelijkingen te maken tussen de Holocaust en andere genocides.

‘What happened in Auschwitz is incredible, and unimaginable, but it is still happening today. Think about what happened not so long ago in ex-Yugoslavia. In fact, it was partly the Netherlands that did not intervene in the atrocities being committed. Cruelty is of all times, and we are the worst animal of all animals. You know, hunters kill for fun, not because they are hungry, but because they can. The human is like that.’

Ana is allang in slaap gedommeld.

Hier sla ik een deel over, omdat ik me neerleg bij het tekortschieten van de woorden, ze hebben hun mankementen en zijn gedoemd tot falen zodra we Auschwitz zeggen, en dit alles is een zwaktebod en tegelijk nogal een bekentenis voor iemand met pretenties van een schrijverschap. Ik kan me vinden in de titel van Saul Friedländers boek *Probing the Limits of Representation*: er zijn grenzen aan de representatie en Auschwitz begaf zich aan de uiterste grenzen van ons voorstellingsvermogen. Hoe verbeeld je het onwerkelijke, hoe geef je daar uitdrukking aan? De taal blijft in gebreke om de onbeschrijflijke barbaarsheid van het nazisme te bevatten.

Wat kan ik in godsnaam, hoewel God en Auschwitz lichtjaren van elkaar waren verwijderd, toevoegen aan wat er over Auschwitz is geschreven?

Het bezoek rammelt me door elkaar. Mijn indrukken zijn ongesorteerd en ongeordend, lopen door elkaar, zijn meerstemmig, dissonant.

43.000 schoenen

2 ton menselijk haar

Blikken met Zyklon B

Bergen met koffers
Stapels met borstels, bidsjalen, schoenen, prostaatbenen, en keukenspullen
Elke 20 minuten gingen er 700 mensen dood
Er was een kamporkest om de mensen efficiënt te kunnen tellen
De rook van de crematoria was op 40 kilometer afstand zichtbaar
De geur van de lijken was afgrijselijk en penetrant
De as werd naar de rivier gebracht
Gouden tanden, oorbellen en sieraden werden verwijderd van de doden
Mensen stonden uren te wachten voor het dagelijks appèl, vielen doodvermoeid om
Mannen aan de ene kant, vrouwen, kinderen en zwakkeren aan de andere kant
De lijken werden door het Sonderkommando uit de gaskamers gehaald
Als één persoon in de barak ziek was, dan werd iedereen ziek
Mannen wogen 40 kilo, vrouwen 30 kilo
Mengele, de kamparts, gaf Joodse kinderen eerst snoep en voerde daarna experimenten op ze uit

Een experiment: hoelang blijft een baby in leven
zonder eten en drinken

Er waren merktekens in het kamp: voor homo-
seksuelen, Jehovahgetuigen, Joden en Roma/Sinti
Iedereen werd kaalgeschoren

De meeste Joden gingen na transport onmiddel-
lijk naar de gaskamers

Filip Muller schrijft in *Het water in het douchelokaal
moet wel erg heet zijn* over Grabner, chef Gestapo van
het kamp, die dit zei tegen goedgelovige Joden die
net in het kamp waren aangekomen en doodsbang
waren over hun lot: 'Haast u, zodat de soep niet
koud wordt.' De mensen zouden zich gewillig heb-
ben ontkleed.

In *Bij ons in Auschwitz* schrijft Arnon Grunberg:
'Auschwitz is een mogelijkheid, die weer bestaat
uit talloze mogelijkheden, men leze wederom de
getuigenissen, maar het is wel een mogelijkheid
die geen onmogelijkheid is geworden, Auschwitz
hangt nog altijd in de lucht, misschien is de lucht
minder zwanger van het concentratiekamp en het
totalitarisme dan een eeuw geleden, maar dan nog:
deze schoot blijft vruchtbaar. Auschwitz is een

permanente mogelijkheid die ons zijn heeft vernietigd, veranderd, die voor een radicale vertrouwensbreuk heeft gezorgd.’

Ik weet niet precies wie de ‘ons’ is waar Grunberg over schrijft, maar de dag knakt me. De verhalen kruipen onder mijn huid. Bij het verschijnen van zijn autobiografische roman, *Een verhaal van liefde en duisternis*, leek schrijver Amos Oz op een bepaalde manier een pleidooi te houden voor historische empathie: ‘Ik geloof dat het je verplaatsen in de ander niet alleen een esthetische eis is voor de romanschrijver, maar een morele opdracht voor iedereen. Ik spreek over verplaatsen in de ander, en beslist niet over het overnemen van andermans gezichtspunt en al helemaal niet over het toekeren van de andere wang, laat staan jezelf wegcijferen ten behoeve van die ander of de ander liefhebben. Alleen maar over je die ander voorstellen. Ik ben ervan overtuigd dat dat ons tot enigszins betere mensen kan maken.’

Na de rondleiding lopen we naar de hoofdingang van het kamp. Ik vang weer een flard op van een gesprek. Het zijn Nederlandse mensen en ik maak

dienstbaar gebruik van mijn camouflage, ze gaan er onmogelijk van uit dat ik, baardmans in Polen, Nederlands versta; veel Nederlanders gaan er in Nederland geeneens van uit dat ik Nederlands spreek. Ik sta vrij dicht bij ze in de buurt en luister met gespitste oren hun gesprek af, zonder enige gêne.

‘Ze vertelde het verhaal wel heel emotioneel. Vond je niet?’ zegt de man met een fototoestel om zijn nek. Hij heeft een zuidelijk accent.

‘Ja’, mompelt de vrouw. Ze geeft niet de indruk veel zin te hebben in een gesprek.

‘Ik vond het eigenlijk ook wel meevallen. De impact. Wat jij?’

Ze reageert niet. Ik kijk opzij, wil zien hoe haar gezicht erbij staat, maar daar kan ik weinig vanaf lezen.

‘Nou, een bakske dan maar’, zegt hij vrolijk en zijn stem gaat omhoog in toonhoogte. Het zijn precies deze woorden die me onmiddellijk het heden in torpederen. Deze platvloersheid onderbreekt niet alleen abrupt mijn tijdreis, ik sta plots in een kleingeestig Nederland. Ik heb alweer genoeg gehoord, ben het luistervinken zat, een gevoel van er-

gernis komt in me naar boven. Ik roep mezelf tot de orde, uiterekend vandaag mag ik mijn medemens niet haten. Het lukt me niet. Mokkend verwijder ik me van het stel.

We rijden weer terug naar Krakau. Om de een of andere reden staat Ana open voor een gesprek, en ik doe mijn best met mijn baby-Spaans. Ana begint om opmerkingen die eigenlijk niet heel grappig zijn toch heel hard te lachen. We wisselen nummers uit.

Later die avond voeg ik me bij haar vrienden, een vreemd gezelschap van uitbundige Argentijnen in dit kille Krakau. We zitten in een afgeladen café. Ik voel me onwennig en ongemakkelijk: in dit café zijn noch van corona, noch van de oorlog enige sporen zichtbaar. Ana sleept een jongen in mijn richting, een Nederlander.

Zijn frustraties over mensen die op mij lijken moet hij al heel lang hebben opgepot. Dat ik strikt genomen geen Marokkaan ben deert niet, kennelijk kom ik er voldoende voor in aanmerking om zijn tirade over Marokkanen aan te moeten horen en hij wil maar wat graag leeglopen. Ik sta op het

punt om hem van repliek te dienen als ik door Ana aan mijn arm wordt getrokken. Het halfdronken, luidruchtige groepje wil naar een bar. Ik laat me meevoeren in de roes van het moment en stribbel niet tegen.

‘You know what is fascinating’, zeg ik op die plek heel hard in het oor van een wildvreemde, terwijl de muziek onophoudelijk als een mitrailleur in mijn oren dreunt en ik half verblind word door het stroboscopische licht. ‘A lot of Polish villages are built along one single road. Like, where does one meet each other? Right? We have to meet each other. Human kind is the worst animal.’ Als een volslagen debiel begin ik hardop te lachen.

Plots vertrek ik zonder afscheid te nemen, en laat mijn schaterlach achter in de bar. Ik vind mijn geste sentimenteel, pathetisch zelfs, maar deze dag heeft te lang geduurd en ik wil alleen zijn. De overgang is mij te groot, te plotseling. In de taxi op weg naar mijn hotel regent het eindelijk; eindelijk, denk ik, eindelijk heeft het weer zich afgestemd op de gelegenheid. Het regent steeds harder, de druppels kletteren op de auto en ik word overvallen door

zwaarmoedigheid. Een rilling kruipt wervel voor wervel omhoog, schiet dan door mijn gehele lijf en maakt dat ik schokschouder. Mijn bezoek aan Auschwitz heeft zich aan me gehecht. Dat zeg ik zonder deze geschiedenis te willen bezitten, zonder dat ik deze geschiedenis van mij wil maken, alleen hebben de verhalen dat op hun beurt wel gedaan: bezit van me genomen.

8. Koloniale afasie

‘**W**e hebben geprobeerd om de dekolonisatie van Indonesië uit de nationale of zelfs nationalistische perspectieven te wringen.’ Dat zei historicus Remco Raben in 2007 op het literaire festival Winternachten over het onderzoek *Van Indië tot Indonesië*.

In zekere zin hebben historici meegeschreven aan een nationale autobiografie en dit verward met objectieve wetenschap. Ze hebben koloniale termen kritiekloos overgenomen, woorden als ‘politieke acties’, ‘rebellen’ en ‘terroristen’, en een verhaal opgetekend vanuit het nationale perspectief. Hierbij werden de verhalen van de onderdrukten gesmoord.

Enerzijds is er het officiële, opgepoetste verhaal dat wordt verteld in geschiedenisboeken en in museale collecties, anderzijds zijn er de herinneringen. Precies in deze volgorde wordt er in de geschiedkunde doorgaans naar herinneringen gekeken: als iets secundairs en vooruit, soms als een onderbouwing van het Grote Verhaal.

Stephanie Welvaart en Eveline Buchheim waren als onderzoekers betrokken bij het project *Onafhankelijkheid, dekolonisatie, geweld en oorlog in Indonesië, 1945-1950*. Ze richtten zich in het bijzonder op de betekenis van herinneringen. Een van de vragen die zij opwerpen luidt: hoe kunnen historici gebruikmaken van herinneringen om recht te doen aan de meerstemmigheid van de koloniale geschiedenis? In hetzelfde onderzoeksproject maakte historicus Anne-Lot Hoek gebruik van gedichten en memoires. Zij ziet gedichten als meer dan een herinnering: ‘Sommige teksten zijn door mensen geschreven die de oorlog zelf hebben meegemaakt. Ze bevatten wel degelijk feitelijke kennis over de oorlog.’ Deze onderzoekers dagen dominante wetenschappelijke praktijken uit omdat ze op een meerstemmige manier museale collecties, archieven en vergeten herinneringen ontsluiten, en doende zijn om nieuwe manieren van denken te ontwikkelen.

Ik moet ook denken aan The Black Archives die sinds hun oprichting in 2015 bezig zijn om via educatieve en culturele projecten bewustwording aan te jagen over de ‘vergeten’ geschiedenissen

en erfenissen van zwarte denkers, wetenschappers en activisten. Zij werken aan een archief om onderbelichte ‘zwarte en andere perspectieven’ te bespreken.

Ik herinner me een podcast die ongelofelijk veel indruk op me heeft gemaakt. Het verhaal ging over een man die als kind zijn been had gebroken. Toen de man herinneringen ophaalde aan de gebeurtenis, hadden zijn familieleden geen idee waar hij het over had.

Op alle mogelijke manieren zoek ik naar de podcast. In Google typ ik: *podcast broken leg*. Geen hits. *Great podcast broken leg disbelief family*. Niets. Zo probeer ik nog een paar combinaties. Het blijkt dat ik niet zo goed kan googelen.

Ik zoek naar *fifty best podcasts*, en dan herken ik de naam van de serie, *Heavyweight*, van de Canadese maker Jonathan Goldstein. Per direct word ik met de neus op de feiten gedrukt: het verhaal ging helemaal niet over een gebroken been, maar over een gebroken arm.

Zo blijkt maar weer: de herinnering is feilbaar.
In de desbetreffende aflevering van *Heavyweight*

trekt presentator Jonathan Goldstein aan het draadje van een curieuze herinnering van zijn goede vriend Rob Corddry. Tijdens een wandeling breekt Robs dochter haar arm. Door het voorval komen herinneringen in hem naar boven uit zijn kindertijd. Rob brak zelf ook ooit zijn arm. Maar zijn ouders, zus en broer ontkennen het voorval met zo'n overtuigingskracht en halsstarrigheid dat Rob zijn leven in twijfel begint te trekken. Hij herinnert zich toch zeker het ziekenhuisbezoek? De geur van het gips? Lijdt zijn familie aan een collectieve amnesie of is Rob helemaal gek geworden? Het verhaal laat zien hoe onze herinneringen de 'waarheid' en de feiten kunnen vervormen. We kunnen onszelf er makkelijk van overtuigen dat we iets hebben meegemaakt terwijl dat niet zo hoeft te zijn.

Het verhaal van Rob Corddry is een schoolvoorbeeld van een meerstemmige vertelling, of eigenlijk van multiperspectiviteit: alle familieleden komen netjes aan bod, de verhalen en herinneringen worden eerst op een rijtje gezet, naast elkaar. Alleen: de claims spreken elkaar tegen, feiten druisen tegen elkaar in, de herinneringen zijn versnipperd.

Rob's verhaal laat zien dat meerstemmigheid geen
genoegen kan nemen met 'het naast elkaar leggen
van perspectieven'.

Historische waarheid kan onmogelijk aan per-
sonen gebonden zijn zonder daartussen te dif-
ferentiëren en er een pikorde in aan te brengen.
Sommigen maken nu eenmaal meer aanspraak op
de waarheid, laten we zeggen: bij voorkeur de per-
sonen die de waarheid benaderen boven de aperte
leugenaar. De vraag blijft ook te allen tijde: wat
betekenen de perspectieven tezamen? We kunnen
de vertelling vanaf onze standplaats niet verwarren
met hét verhaal of de waarheid. Perspectieven be-
schrijven *een deel* van de werkelijkheid, maar wek-
ken de indruk dat ze *het geheel* dekken.

'Feiten' staan nooit op eigen benen. Ze worden
gedragen door argumenten, gestut door interpre-
taties. Onderzoekers rijgen feiten aaneen, inter-
preteren die, zetten ze in een bepaalde volgorde
en trekken conclusies. Ook de 'feiten' in nationale
archieven zijn geen onomstotelijke natuurlijke ge-
gevens. Die archieven zijn besmet door een zekere
mate van koloniale afasie – ik leen hier de woorden
van antropoloog Ann Stoler – die uitdrukking geeft

aan het weggijken van het ongemakkelijke. Om die reden zijn de persoonlijke verhalen van de tot slaaf gemaakten, van de onderdrukten en van de gekoloniseerden niet alleen aanvullingen, maar kunnen ze ook noodzakelijke correcties vormen op de dominante verhalen in de nationale archieven.

Méer ruimte voor orale tradities, zonder meer. Alleen is de herinnering niet boven alle twijfel verheven en immuun voor kritiek, net zomin als we de ervaring kunnen ophemelen. Kennis uit de marges of ‘van onderop’ is niet per definitie puur, waar of beter. Ze draagt een potentieel in zich van een ‘andere’ zienswijze, alleen moet dat elke keer maar weer blijken.

Rob had overigens wél zijn arm gebroken, zo wезen de feiten uit. Een officieel archief gaf uitsluitsel: Goldstein kreeg toegang tot Robs medische ziekenhuisrapport. Daarna kwamen het ongeloof, de verontschuldiging, de wroeging, de pijn en de tranen. Beeld je eens in: je ouders blijven volharden dat je als kind je arm nooit hebt gebroken. Ondanks de lichteheid in de aflevering, voelt Rob zich ook in zijn hoedanigheid als volwassene tekortgedaan: zijn waarheid werd genegeerd, gehoond en geridiculiseerd.

Rob staat voor de stemmen die niet worden gehoord. Die we smoren, omdat we met meer zijn, en die we overstemmen, omdat we machtiger zijn.

9. De verkaveling van het geheugen

Ik zit in de hogesnelheidstrein en ben op weg van Krakau naar Warschau. Op mijn laptop heb ik zojuist het essay ‘The Negro and the Warsaw Ghetto’ van de Afro-Amerikaanse socioloog W.E.B. Du Bois gelezen. In 1949 bezocht hij het Warschau-getto en zag daar welke kolossale vernieling de nazi’s hadden aangericht. In zijn essay reflecteert Du Bois op zijn ervaring als een zwarte man in de Verenigde Staten, terwijl hij probeert zijn standplaats via de ruïnes van het getto te begrijpen. Hij schrijft:

‘The race problem in which I was interested cut across lines of color and physique and belief and status and was a matter of cultural patterns, perverted teaching and human hate and prejudice, which reached all sorts of people and caused endless evil to all men.’¹⁴

Hierin zie ik een streven om de geschiedenis van zwarte mensen en Joden in een samenhang te zien

zonder de verschillen glad te strijken. In het essay wil Du Bois geen leed en trauma vergelijken; hij onderzoekt de omstandigheden die tot extreem politiek geweld kunnen leiden. Du Bois wil nadenken over de vraag hoe de geschiedenis galmt in het heden.

In Warschau is het tien graden kouder dan in Krakau. Het is een voorbode van de herfst. Ik laat een Uber opdraven, we rijden naar het POLIN-museum dat op de plaats staat van het oude Joodse getto, van die geschiedenis is weinig over. Op de Ulica Zlota is nog een stukje muur van het oude getto te vinden. Na de opstand in 1943 werd het Joodse getto uit bloeddorst en wraakzucht met de grond gelijk gemaakt door de Duitsers.

Wat gebeurt er op het moment dat postkoloniale migranten en arbeidsmigranten niet alleen met een dominante herinneringscultuur, maar ook met de geschiedenissen van anderen in aanraking komen? Wat gebeurt er als historische trauma's elkaar in de publieke ruimte treffen?

In het boek *Meerstemmig Verleden* laten Paul Knevel, Sara Polak en Sara Tilstra meerdere personen aan

het woord over het Nederlandse slavernijverleden. De inmiddels overleden activist Perez Long Joy zette zich gedurende zijn leven in voor een slavernijmonument om deze geschiedenis levend te houden. Het monument komt er uiteindelijk, alleen in het Oosterpark en niet, zoals Perez wil, op een centrale plek in de stad zoals op de Dam. Tijdens de onthulling van het monument protesteert hij met enkele anderen. Op zijn spandoek staat: '1940-1945: vijf bezettingsjaren, monument op de Dam! Vierhonderd jaar slavernij, monument in het Oosterpark!'

In de laatste aflevering van de serie *De Molukkers: 70 jaar op weg naar huis* van Coen Verbraak maakt een man een vergelijking met het lot van de Joden. Of hij de stichting van een onafhankelijke Molukse staat zag gebeuren? '[De Joden] die moesten 2000 jaar wachten', zegt hij.

In het Joods Historisch Museum wordt in 2021 de tentoonstelling *Zijn joden wit?* georganiseerd. Curator Querido van Franken wond zich eerder al op over de gebrekkige aandacht voor antisemitisme in huidige sociale bewegingen. Is er bijvoorbeeld plaats voor Joden in de antiracismebeweging?

Al deze vergelijkingen zijn in zekere zin gestoeld op een zero-sum denken, een punt dat de literatuurwetenschapper Michael Rothberg uitwerkt in zijn boek *Multidirectional Memory*. Aandacht voor de Holocaust zou bijvoorbeeld andere trauma's tenietdoen, zoals de trans-Atlantische slavernij of de periode in Indonesië. Andersom is het idee dat de toe-eigening van Holocaust-retoriek de uniciteit van deze gebeurtenis als het Ultieme Kwaad zou ondermijnen. Rothberg wijst een dergelijk idee van elkaar beconcurrerende herinneringen af; hij is kritisch op het idee van schaarste en competitie. Zijn stelling: geschiedenissen, tradities en erfenissen overlappen elkaar, invloed gaat alle kanten op, verhalen vloeien in elkaar over. Geschiedenis, zo schrijft hij, is steeds geweven van hetzelfde materiaal, maar met andere patronen.

Is het niet eerder zo dat de publieke aandacht voor het slavernijverleden in het Caraïbisch gebied een gesprek mogelijk maakt over de dekolonisatieoorlog in Indonesië? Dat de Black Lives Matter-protesten en het antiracisme-activisme in Nederland een opening hebben geforceerd en barsten hebben geslagen in de bestaande verhalen, waardoorheen

weer andere verhalen boven zijn komen drijven? Wanneer herinneringen en geschiedenissen elkaar in de publieke ruimte ontmoeten, kunnen ze elkaar ook versterken, en naast elkaar bestaan. Het verleden van iemand anders kan resoneren met mijn verleden, het kan mij ‘aan iets anders doen denken’, schrijft Michael Rothberg.

Iets wat vanzelfsprekend lijkt te zijn, is dat een bepaalde collectieve herinnering automatisch bij een bepaalde groep hoort. Zo komen we, hoe kan het anders, uit bij het begrip identiteit: lidmaatschap van een groep maakt een legitieme claim op herinneringen en trauma's mogelijk. Ook hier is Rothberg kritisch op. We bezitten onze identiteiten niet, net zomin als we exclusieve eigenaren van onze individuele en publieke herinneringen zijn. Het collectieve geheugen voorstellen als percelen waarover eigendomsrechten geclaimd worden of die we als latere generaties erven, doet de werkelijkheid tekort. Deze verkaveling van het geheugen wekt de indruk van afgebakende, herkenbare gehelen die naast elkaar liggen, ogenschijnlijk afgezonderd en onberoerd door de andere percelen. Terwijl meer-

stemmigheid een kijk op de wereld veronderstelt waarin de historische dwarsverbanden er mogen zijn, een zienswijze die de wereld beschouwt als het resultaat van leentjebuur, overlappingsen en veelsoortigheden die moeilijk grijpbaar zijn.

Om precies deze reden hangt de Holocaust boven de bezetting van Palestina. Zo noemde Edward Said de Palestijnen ‘de slachtoffers van de slachtoffers’. Hoewel we in deze zin een vergelijking van leed en trauma kunnen lezen, was Saids punt een andere.

In zijn ogen was het lot van Palestina moreel verwikkeld, haar geschiedenis verweven en haar toekomst vervlochten met de Europese Jodenvervolging. Dat betekent dat de slachtoffers uit het verleden in het nu *geïmpliceerd* kunnen zijn in een ander lijden. Michael Rothberg gebruikt in zijn boek *The Implicated Subject* de term ‘historische implicatie’ om ruimte te maken voor een morele verantwoordelijkheid die niet over wettelijk daderschap of politieke verantwoordelijkheid gaat. Zijn verhaal nodigt ons wel uit om na te denken over onze betrokkenheid in het heden en onze implicatie in uiteenlopende geschiedenissen, in verschillende tijdvakken. Zo ben ik door het schrijven

van dit essay gaan nadenken over mijn implicatie in de Armeense genocide als Nederlander wiens ouders in Turkije zijn geboren. Maar wat betekent dit 'geïmpliceerd-zijn'? Op welke manier ben ik nu precies een drager van deze geschiedenis? Een manier die ik kon bedenken was het feit dat ik ervan *wegkeek*, waarbij ik schoorvoetend moet toegeven dat ik het bijzonder ingewikkeld vind om me te verhouden tot deze pijnlijke geschiedenis. Stokers koloniale afasie gaat niet zozeer over vergeetachtigheid, maar over de onwil om ons te verbinden met een bepaalde geschiedenis. (Dat verhaal zal ik ooit vertellen, na uitgebreid graven en onderzoeken.)

Saids zinnetje over de Palestijnen als 'de slachtoffers van de slachtoffers' zie ik als een voorbeeld van het multi-directionele geheugen dat Rothberg bepleit; het toont een manier van denken over de geschiedenis als rommelig en overlappend. Said staat stil bij de complexe, gelaagde verwevenheid van verder toevallige historische gebeurtenissen, toevallig in de zin dat de wijze waarop de geschiedenis zich heeft ontvouwen ook anders had kunnen gaan. Hij wilde geen leed vergelijken, maar de verbindingstukken belichten tussen de collectieve

herinneringen en trauma's van twee volkeren wier lot met elkaar is verbonden, omdat er kriskras lijnen lopen tussen deze groepen, de geschiedenis van de Holocaust, het Europees kolonialisme en het Brits en Amerikaans imperialisme. (Said kon het in de ogen van velen niet goed doen. Zijn harts-tochtelijk pleidooi voor een Palestijns thuisland werd hem niet in dank afgenomen, en door zijn kritiek op de mensenrechtenschendingen van de staat Israël werd hij consequent uitgemaakt voor antisemiet. Tegelijk weigerde hij om mee te gaan in de ondoordachte gelijktrekking tussen wat de Palestijnen nu overkomt en de Holocaust.)

‘Als ze het over Marokkanen hebben, dan hebben ze het over mij’, zei Arnon Grunberg tijdens de 4 mei-lezing, ik citeerde hem al eerder. Grunberg wil nadrukkelijk niet de plaats van Marokkaanse Nederlanders innemen. Mocht deze manier van praten over Marokkaanse Nederlanders normaal worden, zo lees ik zijn punt, dan is het giftige spreken over Joden niet ver weg. In mijn ogen wijst hij op de verwevenheid van geschiedenissen van uitsluiting, in het heden en nu, waarmee ik niet wil suggereren dat deze geschiedenissen identiek

aan elkaar zijn. Arnon Grunberg verbeeldt, net als W.E.B. Du Bois en Edward Said, een politiek alternatief dat indruist tegen een zero-sum denken waarin geschiedenissen, identiteiten en trauma's kennelijk moeten samenvallen met de eigen groep. Ze verbeelden een wereld waarin we pal naast elkaar staan, in gemeenschappelijkheid en solidariteit.

De Nederlandse geschiedenis van sociale bewegingen herbergt zijn eigen alternatief: in de jaren tachtig kwamen feministen van kleur bijeen in de zwarte, migranten- en vluchtelingenvrouwenbeweging. Niet identiteiten, maar solidariteit stond voorop, schrijft antropoloog Gloria Wekker.

Ik moet terugdenken aan Kamp Westerbork en de vluchtelingenmars die werd geannuleerd. Ook in dat verhaal zie ik elementen van een zero-sum denken. Enerzijds mogen geschiedenissen niet met elkaar worden vergeleken, in het bijzonder de Holocaust. Anderzijds is de suggestie dat ons collectieve geheugen een beperkte opnamecapaciteit heeft. Want zou het herinneren van vluchtelingen en het verwijzen naar 'het eerste gebruik' van Westerbork haar latere geschiedenis als doorvoerkamp

niet verdringen? En kan, bijgevolg, deze latere geschiedenis in de vergetelheid worden gedrukt? Dirk Mulder, oud-voorzitter van het Herinneringscentrum, zei: ‘We schenken 365 dagen per jaar aandacht aan het kamp als doorgangskamp en af en toe aan andere zaken. Mogen we dan ook geen aandacht besteden aan de Molukse periode hier? Is het herinneringscentrum er alleen voor de doorgangperiode of ook voor andere perioden?’

De controverse rondom de Nacht van de Vluchteling sluit de deur voor blijvende reflectie op de verbintenissen tussen antisemitisme en andere vormen van racisme. Maar hoe kunnen we antisemitisme, dat inderdaad een specifiek soort racisme is, begrijpen in samenhang met andere vormen van onderdrukking en racisme?

Racisten zien moeiteloos de overeenkomsten tussen de personen die ze haten. Bij een protest in Harskamp werden racistische leuzen gescandeerd tegen de komst van 800 Afghaanse vluchtelingen.

Auschwitz back for Blacks.

Geen jihad.

Eigen volk eerst.

Deze nivellering, verbreding en verwatering door

racisten vereist een gemeenschappelijk optreden rondom politieke waarden als solidariteit en rechtvaardigheid, lijkt me. Historisch racistische figuren, onder wie de 'jood', de 'zwarte' en de 'moslim' zijn als rivieren, allen op hun eigen manier verschillend, alleen monden ze uit in hetzelfde meer dat racisme heet. Ze maken uitsluiting mogelijk, ze ontmenselijken, ze onderschatten, bestempelen mensen als gevaarlijk, agressief, radicaal, onderdrukt, inferieur, sinister en achterlijk.

In mijn hotelkamer lig ik als een puber op mijn buik in bed. Ik scrol door de foto's die ik heb gemaakt. Ik sta stil bij een foto: een Joodse man wiens baard wordt afgeknipt, een jonge nazi-soldaat lacht erbij, en bij dit alles zie je de weerkaatsing van mijn lichaam die over de afbeelding hangt.

10. Polyfonie

Warschau airport. Ik ga weer terug naar huis en zit in de terminal te wachten. Om me heen hoor ik mensen gesprekken voeren in het Pools. Mijn gedachten dobberen in een soep vliegveldklanken, het enige dat ik af en toe kan onderscheiden is de vrouwenstem die meneer zo-en-zo verzoekt om haast te maken, anders vertrekt het vliegtuig nog.

Op de heenweg werd ik op Schiphol plots aangesproken door een vreemdeling. Waar gaat de reis naartoe, wilde hij weten. Ik herinner me dat ik hem – hij had een mondkapje op, wat hem nog meer vreemdeling maakte – eens goed aankeek, diep in de ogen, het enige intieme stukje lijf dat in deze tijden is overgebleven. Hij was hip en jong, en zag er onschuldig uit. Het type dat voor een reclamebureau of aandelenbureau werkt, wat weet ik ervan – vlot en goedgekleed in elk geval.

‘Ik ga naar Krakau’, antwoordde ik.

‘O, is een hele leuke stad, heel pittoresk’, zei hij.
‘Ik was er een paar jaar geleden met een paar vrien-

den. Ga je op vakantie?’

Ik herinner me dat ik zijn vraag ervoer als een inbreuk. Ook zou mijn antwoord nogal een stempel drukken op het gesprek en ik had al geen zin in een gesprek, laat staan in het gesprek dat eraan dreigde te komen. Natuurlijk: ik wist dat hij een praatje wilde maken, maar zijn vraag maakte me recalcitrant, dus ik gaf het hem ook maar gewoon, alsof ik hem duidelijk wilde maken dat dit is wat je krijgt als je je neus in andermans zaken steekt.

‘Nee, ik ben op weg naar Auschwitz.’

Daar had hij niet van terug.

Hij negeerde de figuur ‘Auschwitz’ en alles waar het voor staat, en begon over zijn eigen reis naar Lissabon, waar hij nog even de zon op zijn huid wilde voelen. En gedurende zijn verhaal, waar ik gedwee naar luisterde terwijl ik op de juiste momenten met mijn hoofd knikte, wilde ik niets liever dan mijn mondkapje over mijn oren en ogen schuiven.

Weer willen weggijken van het ongemakkelijke, de onwil om ons te verhouden tot collectieve trauma’s en lijden. Geschiedenis is geschiedenis, zo gaat het verhaal, het is al voorbijgeleden en wordt

alleen nog in leven gehouden door melancholische zielen die obsessief over hun schouder blijven kijken, erger nog, bevroren zijn in de tijd en daardoor de zon niet meer kunnen zien.
En dóór.

Schrijven over meerstemmigheid bleek geen strikt academische oefening: iemand mag iets terwijl een ander iets wordt ontzegd, de levens van de een zijn waardig terwijl anderen strijd leveren – namens zichzelf, namens overledenen, namens een ideaal – om de mensen die in het midden staan te overtuigen van hun menselijkheid. De vraag is dan ook: wie mag er bestaan en wiens bestaan wordt ontkend? Er is een definitie van het politieke die draait om het representeren van datgene dat nog niet wordt gerepresenteerd, oftewel, van het insluiten van het uitgeslotene.

Dat is wat er op het spel staat met meerstemmigheid.

Het klopt, meerstemmigheid draait om het vertellen van meerdere verhalen, vanuit verschillende perspectieven, Valika Smeulders had al die tijd gelijk, misschien vertelde zij gewoon het verhaal

aan ons alsof we vijf jaar oud zijn. En toch woelt er onder de oppervlakte veel meer. Nationale herdenkingen of kunsthistorische figuren zijn niet in beton gegoten, maar de tussentijdse uitkomst van menselijke inspanningen. Wie ook maar even stilstaat bij het verloop van 4 mei kan enkel aanbelden bij deze conclusie. Het opzetten van een meerstemmige bril wil niet zeggen dat we in een ongebreideld waarheidsrelativisme hoeven te vervallen, omdat die verdomde postmodernisten de grondslagen onder onze voeten hebben weggeslagen. Hoewel meerstemmigheid en het wetenschappelijk positivisme inderdaad een eindje van elkaar zijn verwijderd, blijft het streven het verder onhaalbare ideaal van objectiviteit. Tegen beter weten proberen we in haar buurt te komen. Objectiviteit is als de horizon op zee.

Ik sta stil op de lopende band en laat me meevieren naar mijn gate. Om me heen vliegen andere passagiers mij gehaast voorbij, botsen tegen me aan, verontschuldigen zich. Ik hoor ze niet, in mijn oren schalt *An Ending, A Beginning* van Dustin O'Halloran, de muziek vertraagt de dingen om me

heen en brengt me naar andere plekken.

Ik denk dat ik het allemaal een beetje begrijp, ik denk dat ik eindelijk de draadjes aan elkaar kan knopen. Bang dat mijn gedachten zullen verdampen, noteer ik snel wat ideeën op mijn telefoon.

*

In de roman *Girl, Women, Other* van Bernardine Evaristo steekt Yazz de draak met haar vader. Die belt haar en vertelt trots als een pauw dat hij zojuist is benoemd tot *Professor of Modern Life* aan de universiteit van Londen.

really? all of it, Dad? she asked him when he told her proudly on the phone about his latest professorial number.

isn't that, like, a bit of a tall order? don't you have to be an expert on everything in a world that encompasses over seven billion people and like about two hundred countries and thousands of languages and cultures

isn't that more like God's purview? tell me, are you God now, Dad? I mean officially?

(...)

what about bell hooks? she shot back quickly scrolling down the reading list for her 'Gender, Race and Class' module on her phone

what about Kwame Anthony Appiah, Judith Butler, Aimé Césaire, Angela Davis, Simone de Beauvoir, Frantz Fanon, Julia Kristeva, Audre Lorde, Edward Said, Gayatri Spivak, Gloria Steinem, V.Y. Mudimbe, Cornel West and the rest? [En daar zou ik aan willen toevoegen: how about Anton de Kom, Boy Ecury, George Maduro, Ali Smaïli, Tjoet Nja Dinh, Truus van Lier, Henk Sneevliet?]

(...) I mean, how on earth can you be a Professor of Modern Life when your terms of reference are all male, and actually all-white (even when you're not, she refrained from adding)

We kunnen menselijke ogen niet met een godgelijk, alziend oog verwarren, dat leert Donna Haraway ons. Om die reden is onze kennis altijd onvolledig, we kijken met oogkleppen op. Meerstemmigheid is een poging om te breken met het enkele, officiële verhaal, dat vaak samenviel met *God's purview* en dus met mannen. Ook mijn verhaal is geschreven vanuit een bepaalde standplaats,

ook ik heb een lichaam, mijn blinde vlekken, voorkeuren en stokpaardjes.

Mijn verhaal is onvolledig, om meerdere redenen.

Meerstemmigheid is tegen heldere verhalen, en dus weigert ze ook de identiteitspolitieke stelregel om alleen te spreken vanuit onze ‘belichaamde’ kennis. Het idee dat we onze mond *mogen* openen op voorwaarde dat we ons hebben vereenzelvigd met onze ‘eigen’ groepen, staat haaks op de meerstemmigheid in onszelf – onze ontelbare identiteiten. Ik wil identiteiten niet redden, maar ze pootje haken en doen wankelen.

Hoewel we een standplaats hebben, zijn we geen standbeelden, onze voeten staan niet in betonnen sokkels, omdat er geen directe lijn loopt tussen het lichaam en de ervaring. Niet-Europese volkeren, migranten, vrouwen en lhbt+’ers kunnen net zo goed doodsaaie kennis leveren en zich schuldig maken aan zinloze, ondoordachte uitspraken. Kennis aan de marges en ‘van onderop’ is niet beter of puur. Alleen draagt ze wel een creatief potentieel in zich omdat ze nog niet volledig is ingekapseld door gangbare kennispraktijken.

Meerstemmigheid gaat ook over een verbrokkelde geschiedschrijving: het onderzoeken van blinde vlekken, het ontsluiten van nieuwe bronnen, het versterken van voorheen gesmoorde stemmen die een aanval – dit woord kan ik niet uit de weg gaan – op het geweld – en ook dit woord is opzettelijk gekozen – van de officiële geschiedschrijving vormen. Die officiële geschiedschrijving bestaat uit de verhalen die zich omhullen met een ‘hard positivisme’, die uitgerust zijn met ‘feiten’ en enkel uit koloniale ‘nationale bronnen’ putten, verhalen verteld door dezelfde gezichten vanuit welbekende, eeuwenoude vergezichten. Een meerstemmige geschiedschrijving of museale praktijk zoekt actief tegenstemmen, door orale tradities en herinneringen (die ook ‘feiten’ kunnen bevatten) serieus te nemen, door verhalen bijeen te sprokkelen die buiten archieven zijn gevallen; nee, beter is natuurlijk: die *actief* buiten die archieven zijn gehouden. Meerstemmigheid doet moeite om niet-onderdrukken-de perspectieven te ontwikkelen door het bouwsel van kennis en macht eerst af te breken en daarna opnieuw in elkaar te zetten.

Edward Said, hij weer, was een heleboel, waar-

onder een begenadigd pianist. Door teksten *contrapuntaal* te lezen – hier leunde hij op zijn kennis van de muziektheorie – zouden veelsoortige stemmen en interpretaties serieus worden genomen. Contrapuntale muziek omvat polyfone melodieën die overlappen, onderbreken en verstoren. Soms zijn ze complementair, soms tegengesteld en wedijveren ze met elkaar. Ze zijn in zekere zin onafhankelijk, maar krijgen toch evenveel gewicht. Er is niet één stem die overheerst, ze werken in tandem. De geschiedschrijver is als een componist die deze meerdere, soms dissonante stemmen, deze wirwar, deze mengelingen en overlappingen opneemt in een altijd onaf, altijd onvolledig muziekstuk.

Meerstemmigheid kan niet alleen gaan over het naast elkaar leggen van stemmen. Er zijn morele en politieke hiërarchieën werkzaam op de achtergrond. Zo hebben nazaten van slaafgemaakten en erfgenamen van aandeelhouders van een plantage een andere sociale plek, zoals de nakomelingen van overlevenden van de Holocaust weer ergens anders staan dan de personen wiens voorouders ‘fout in de oorlog’ waren. Het moge duidelijk zijn dat ik individuen niet wil verankeren omwille van

geschiedenissen waar ze verder geen invloed op hadden, alleen zijn we wel *anders* geïmpliceerd in het verleden.

Want wie meerstemmigheid perverteert tot de holle roep om alle stemmen in te sluiten en daarmee ‘inclusief’ te zijn, helpt het woord om zeep. Zodra meerstemmigheid allesomvattend is, blijft er van het woord weinig over. Willen we inclusief zijn ten aanzien van Holocaust-ontkenning, slavernij-relativisme en neokoloniale opvattingen over Indonesië? Mogen alle stemmen er zijn?

Mijn vragen zijn, mocht daar onduidelijkheid over bestaan, retorisch van aard. Maak van meerstemmigheid geen tandeloos, weëg begrip door haar samen te laten vallen met de depolitiserende leegte van inclusiviteit.

Hoewel ik een eindje meega met Rothbergs harmonieuze model over multi-directioneel geheugen, is zijn verhaal mij ook iets te frivol. De wereld is minder aardig dan hij soms doet vermoeden. In haar boek *Over het politieke* ziet de filosofe Chantal Mouffe de heiligverklaring van consensus en verzoening als gevaarlijk. Ironisch genoeg zorgt een

nadruk op consensus, aldus Mouffe, voor extreme en schadelijke uitpattingen. Politiek zou moeten gaan om het bieden van alternatieven voor hoe we leven en wanneer deze keuzes niet voorhanden zijn, kunnen extreme denkbeelden gedijen. Mouffe is dan ook fervent voorstander van politisering: het beslechten van sociale splijtzwammen in het politieke domein.

We zien hier twee tegengestelde visies op samenleving met een focus op *consensus* enerzijds, het Rothbergiaans model, en *conflict* anderzijds, de visie van Mouffe.

Mouffe wijst een antagonistisch vijandsdenken af, omdat hier niets goeds van komt. Haar voorstel is om agonistisch te kijken. Daarmee bedoelt ze dat we moeten erkennen dat we soms legitieme, politieke tegenstanders van elkaar zijn en dat we onze verschillen moeten aanvaarden. Gemeenschappelijke ruimten zijn politieke ruimten. Om die reden horen ongezelligheid en ongemak, en dus conflicten, bij deze ruimten. Door plaats te maken voor onvermijdelijke, knetterende, agonistische gesprekken, bijvoorbeeld over 4 en 5 mei, joodse roofkunst, de Indonesische onafhankelijkheids-

oorlog, de figuur Piet, koloniale objecten uit het Caraïbisch gebied en de herinneringen van arbeidsmigranten en vluchtelingen, kunnen musea, erfgoedinstellingen en het onderwijs deze gesprekken mogelijk adequater het hoofd bieden.

Meerstemmigheid kegelt bestaande kaders in de representatie van de Tweede Wereldoorlog omver en doet aanspraak op onze verbeeldingskracht. Wie meerstemmig kijkt, relateert de lijnen en grenzen die nu zijn getrokken, die niets van doen hebben met een Goddelijke orde of een eeuwig natuurverschijnsel, waaronder het *nationale* kader van 4 mei of de vooralsnog exclusieve aandacht voor slachtoffers en verzetshelden. Wie meerstemmig kijkt, komt vanzelf uit bij de Marokkaanse soldaten die hebben meegevochten om Europa te bevrijden van nazi-Duitsland. Wie meerstemmig kijkt, erkent dat de geallieerden overwonnen mede vanwege de 'Antilliaanse olie' en de 'Surinaamse bauxiet', maar is tegelijk kritisch op deze nationalisering van grondstoffen: ze behoren uiteindelijk toe aan Gaia, de godin van de natuur en de aarde. Wie meerstemmig kijkt, durft te experimenteren met historische

empathie en maakt ruimte voor herinneringen die nu eenmaal als een hond gaan liggen waar ze willen, zei Cees Nooteboom al, en Nederlanders met een vluchtelingenachtergrond, uit bijvoorbeeld Somalië, Bosnië, Iran, Irak, Afghanistan, Syrië, en Eritrea hebben weer hun eigen herinneringen aan oorlog en conflict. Wie meerstemmig kijkt, roept de vierhonderd Surinamers in herinnering die wilden helpen bij de bevrijding van Nederland en dat niet mochten, omdat witte Nederlanders zich wel eens ongemakkelijk bij hen konden voelen; ‘geen nikkertjes in de Irene Brigade’, riep premier Gerbrandy. Wie meerstemmig kijkt, weigert nog langer het verhaal van Anton de Kom in twee stukken te knippen: de man was een antikoloniale, revolutionaire vrijheidsstrijder die zich tegen het Nederlands koloniaal bewind verzette én hij was een verzetsheld die tijdens de Tweede Wereldoorlog betrokken raakte in het communistisch verzet, terecht kwam in Kamp Vught en later door de nazi’s werd overgebracht naar de concentratiekampen Sachsenhausen en Neuengamme. (Een gebrek aan morele consistentie in zijn strijd voor rechtvaardigheid kan Anton de Kom niet worden verweten.)

Het Nederlands kolonialisme, de Tweede Wereldoorlog of eigenlijk de ‘lange Tweede Wereldoorlog’ – de historicus Peter Romeijn stelt voor om 1940-1949 als een historisch continuüm te beschouwen – overlappen elkaar; soms lopen ook de herinneringen door elkaar, zoals in Kamp Vught en Westerbork, waar zowel Joden, Indische Nederlanders en Molukkers terechtkwamen.

Dit schrijven is mijn bescheiden poging om barstjes te slaan in het eenstemmige verhaal, het is mijn ‘burgerschapdaad’, mijn *act of citizenship* om een woord van de politicologen Engin Isin en Greg Nielsen te gebruiken. Meerstemmigheid maakt ruimte voor de mensen aan de randen en biedt ze een plek in het Nederlandse herinneringslandschap. De enige zinvolle vraag die overblijft: hoe komen we tot een gedeeld verhaal en een gezamenlijke toekomst? In mijn verbeelding komen we samen in gemeenschappelijke politieke ruimten waarin plaats is voor verschil, dialoog en samenwerking, maar ook voor onenigheid en conflict. Meerstemmigheid gaat om het scheppen van politieke identiteiten rondom waarden van solidariteit en rechtvaardigheid zonder onze ge-

schiedenissen op een hoop te willen gooien, zonder etnische en religieuze identiteiten uit te wissen en zonder de indruk te willen wekken dat we ‘allemaal hetzelfde zijn’. Dat zijn we niet, we hebben allemaal een andere sociale locatie, we staan allemaal ergens anders in de pikorde. Musea, erfgoedinstellingen en herinneringscentra, maar ook de kunsten – de literatuur, cinema – kunnen helpen om de wereld niet alleen meerstemmig te begrijpen of door op een meerstemmige manier museale collecties, archieven en gemarginaliseerde verhalen te ontsluiten; ze helpen ook door werelden te verbeelden die zich verzoenen met ons gemeenschappelijk lot.

Ik zit in het vliegtuig, ongeduldig en opgelaten, omdat de persoon naast me zo zit te hoesten. Als een koe vermaal ik zenuwachtig gigantische stukken Hubba Bubba tussen mijn kiezen. De stewardessen gaan eindelijk op hun plek zitten. *Cabin crew, prepare for take-off.*

Het vliegtuig maakt steeds meer vaart, wiegt zachtjes heen en weer, dan wilder en wilder. Het bibberen en rammelen van het vliegtuig maakt me

weeïg, alsof er iets wordt losgeweekt, het schokken en trillen husselt de verhalen en beelden van de afgelopen dagen door elkaar: de Joodse man wiens baard de nazi's afknipten, en de lachende blik van de jonge SS'er die in de lens keek; de naakte mensen die in drommen werden gefusilleerd; de ruïnes van Warschau, de aan flarden gebombardeerde huizen; de ontelbare koffers, de rijen met Joden die urenlang stonden te wachten, afgemat en ellendig; de laconieke handbeweging van de SS-officier die bepaalde of je nuttig was of vergast moest worden; de woorden van Tadeusz Borowski die zei dat de Duitse soldaten verdwaasde kinderen op de perons van het kamp schopten en sloegen, die daarop 'huilden als honden'. Het zinnetje dat ik in het POLIN-museum had gelezen borrelt ineens op: een Duitse kampcommandant die zei dat moeders de gaskamers binnenliepen met kinderen die huilden en kinderen die lachten, en plotseling moet ik huilen en lachen, van gêne omdat ik niet weet wat me overkomt en van een doffe, bodemloze droefheid. De luchtdruk in het vliegtuig doet mijn oren suizen en dan hoor ik niets meer, alsof ik een duik heb genomen onder water, alleen zijn we boven enige

twijfel verheven op weg naar boven.

Ik zie het jongetje dat tijdens onze rondleiding door Auschwitz-Birkenau II pal naast de ruïnes van de verwoeste gaskamers van traptrede naar traptrede huppelde, en bij elke sprong *hop, hop, aaand hop* zei. Ik zie weer het meisje dat in de enig overgebleven gaskamer in Auschwitz I naar de muur liep, de plek waar duizenden mensen waren gestorven, en met haar vingers een wolfje maakte, of misschien een haasje, en met de schaduw speelde.

En dan wordt het wit, oogverblindend wit, zo wit dat ik met mijn ogen knipper en ze even sluit. We zitten een poosje in de wolken. En daarboven is er net zo plotseling een ongeschonden, blauwe hemel, en is alles en iedereen volmaakt stil. Ik ga bijna de hand van de zieke naast me vasthouden, bijna.

‘We zijn allen kinderen van de kolonie,’ schrijft historicus Remco Raben, ‘sommigen zijn aangenomen, de meesten zijn bastaards. Maar we zijn allen erfgenamen. Een gezellige familie is het niet, want de erfenis is zwaar omstreden.’ *An Ending, A Beginning* – geschiedenis begint op een bepaalde manier altijd opnieuw.

De reis heeft een verpletterende indruk op me

gemaakt, ik heb uiterst waardevolle inzichten opgedaan, maar er was een les die ik al kende, daar had ik deze zoektocht niet voor nodig. Dat wist ik onderhuids al, onbewust, dat zat in mijn lijf lang voordat de woorden er waren:

Als ze het over Joden hebben, dan hebben ze het over mij.

* * *

Dankwoord

Schrijven, en dus denken, doe je nooit helemaal alleen.

Ik wil een woord van dank uitspreken aan het Nationaal Comité 4 en 5 mei voor de unieke gelegenheid om dit essay te mogen schrijven, een gelegenheid die mij in staat stelde om me gedurende een lange periode te storten op een taai en delicaat onderwerp. Tijdens mijn wankele zoektocht heeft de begeleidingsgroep waar nodig bijgestuurd, en dat is het eindresultaat zonder meer ten goede gekomen. Marije Wilmink heeft daarbij de eindredactie van dit essay verzorgd. Dank.

Ik wil Matthijs Kuipers in het bijzonder bedanken voor zijn geduld, durf en gedachten. Je hebt me steeds een zet in de goede richting geven, ik ben je erkentelijk. Ook ben ik Remco Raben dankbaar voor zijn zinvolle adviezen en behulpzaamheid.

Verder een woord van dank aan mijn vaste kring van kritische en uiterst intelligente meelezers: Nawal Mustafa, Paul Mepschen, Katrijn van Hauwermeiren, Samir Achbab, Arjan Verdooren en Merijn Oudenampsen. Jullie houden me scherp. Ik leer bijzonder veel van onze gesprekken. Deze lessen sijpelen op hun beurt door in de stukken die ik schrijf.

Ik ben jullie allen dankbaar.

Noten

- ¹ Wieteke van Zeil (2020, 2 juli). ‘Hoofd Geschiedenis van het Rijksmuseum: “Op kritiek moet je eerst kauwen, je moet het niet direct doorslikken”.’ Opgehaald van *De Volkskrant*: <https://www.volkskrant.nl/cultuur-media/hoofd-geschiedenis-van-het-rijksmuseum-op-kritiek-moet-je-eerst-kauwen-je-moet-het-niet-direct-doorslikken~bo7517fd/>
- ² Hermann von der Dunk (2007). *In het huis van de herinnering*. Grave: Uitgeverij Bakker.
- ³ Robert Vuijsje (2021, 26 januari). ‘Het lijkt of 4 mei wordt ontjoodst.’ Opgehaald van *NRC*: <https://www.nrc.nl/nieuws/2021/01/26/het-lijkt-of-4-mei-wordt-ontjoodst-a4029249?t=1636446594>
- ⁴ Kester Freriks (2018, 5 oktober). ‘Tempo doeloe – ook een mooie tijd.’ Opgehaald van *NRC*: <https://www.nrc.nl/nieuws/2018/10/05/tempo-doeloe-ook-een-mooie-tijd-a2253788>
- ⁵ Zie ook Lisa Zurné (2021). ‘De heftige reacties op De Oost zijn exemplarisch voor eenzijdige herinneringscultuur.’ Opgehaald van *Over de muur*: <https://overdemuur.org/de-heftige-reacties-op-de-oost-zijn-exemplarisch-voor->

eenzijdige-herinneringscultuur/

- ⁶ Geronimo Matulesy (2021, 13 mei). 'Opinie: De Oost gaat kort door de bocht en stigmatiseert Molukse KNIL-militairen.' Opgehaald van *De Volkskrant*: <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/opinie-de-oost-gaat-kort-door-de-bocht-en-stigmatiseert-molukse-knil-militairen~b6fc86c6/>
- ⁷ Sander Philipse (2021). 'In De Oost blijft de Indonesische bevolking lijdend voorwerp.' Opgehaald van *Over de Muur*: <https://overdemuur.org/in-de-oost-blijft-de-indonesische-bevolking-lijdend-voorwerp/>
- ⁸ Rémy Limpach (2016). *De brandende kampongs van Generaal Spoor*. Boom Uitgevers Amsterdam.
- ⁹ Geronimo Matulesy (2021, 13 mei). 'Opinie: De Oost gaat kort door de bocht en stigmatiseert Molukse KNIL-militairen.' Opgehaald van *De Volkskrant*: <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/opinie-de-oost-gaat-kort-door-de-bocht-en-stigmatiseert-molukse-knil-militairen~b6fc86c6/>
- ¹⁰ De Amerikaanse juriste Kimberlé Crenshaw wordt in dit verband vaak genoemd als de grondlegger van de intersectionele theorie. Minder bekend is het Combahee River Collective. In 1977 legden vier zwarte, radicale feministen in Combahee River, South Carolina, de

basis voor een nieuwe vorm van politiek handelen. Ze waren ontevreden over het seksisme binnen het zwart nationalisme en de dominantie van witte vrouwen in het feminisme. Deze zwarte feministen maakten de verbindingen tussen gender, ras en klasse zichtbaar, en de manieren waarop dominantie en onderdrukking werken.

- ¹¹ Zafer Şenocak & Bülent Tulay (2000). 'Germany – Home for Turks?' In Z. Şenocak & L.A. Adelson (2000). *Atlas of a tropical Germany : essays on politics and culture, 1990-1998*. Lincoln: University of Nebraska Press.
- ¹² RTV Drenthe (2019, 29 april). 'Mulder na afgelasting Nacht van de Vluchteling: Je wordt weggezet als holocaust-ontkenner.' Opgehaald van RTV Drenthe: <https://www.rtvdrenthe.nl/nieuws/146907/Mulder-na-afgelasting-Nacht-van-de-Vluchteling-Je-wordt-weggezet-als-holocaust-ontkenner>
- ¹³ Verzetsmuseum (sd). *Krijgsgevangenen in Zeeland*. Opgehaald van Verzetsmuseum: <https://www.verzetsmuseum.org/nl/kennisbank/krijgsgevangenen-in-zeeland>
- ¹⁴ W.E.B. Du Bois (1952). 'The Negro and the Warsaw Ghetto.' *Jewish Life*, 6(7), pp. 14-15.

Bronnen

Er zijn enkele werken waar ik in dit essay flink op leun en die mijn visie stevig hebben bepaald. Het is belangrijk om ze in het bijzonder te noemen.

De literatuurwetenschapper Michael Rothberg loopt dwars door mijn verhaal. Zijn boeken *Multidirectional Memory* en *The Implicated Subject* hebben voor een groot deel de toon van mijn essay bepaald. Rothberg was ook een springplank naar steeds weer iets of iemand anders, waaronder het essay van W.E.B. Du Bois, 'The Negro and the Warshaw Getto', en Zafer Şenocaks werk.

Ook kan ik het werk van Ilse Raaijmakers niet onbenoemd laten. Haar boek *De stilte en de storm* heeft een grote stempel gedrukt op hoofdstuk 2 van dit essay (en ook Rob van Ginkels boek *Rondom de stilte* was een cruciale bron voor dit hoofdstuk). Veel voorbeelden, waaronder de verwijzing naar de gebeurtenissen in Vorden, heb ik aan Raaijmakers te danken. Het gezamenlijke artikel van Iris van Ooijen en Ilse Raaijmakers, 'Competitive or multidirectional memory', heeft mij weer geholpen bij het doordenken van multidirectioneel geheugen. Uitgerust met hun begrippenapparaat en dat van Rothberg kreeg ik meer grip op de perikelen rondom de vluchtelingenmars en Kamp Westerbork.

De geschiedenis over Kamp Westerbork baseer ik vooral op het boek van Han van der Horst, *Zwarte Jaren: Nederland in de Tweede Wereldoorlog* (2020).

Abma, G, Y. Kuiper & J. Rypkema (1986). *Tussen goed en fout. Nieuwe gezichtspunten in de geschiedschrijving 1940-1945*. Franeker: Wever.

Blom, Hans (1989). 'In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland.' In H. Blom, *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* (pp. 102-120). Rotterdam-Den Haag: Nijgh & Van Ditmar Universitair.

Botman, Maayke, Nancy Jouwe & Gloria Wekker (red.) (2001). *Caleidoscopische visies: de zwarte, migranten en vluchtelingenvrouwenbeweging in Nederland*. Amsterdam: KIT Publishers.

De schrijvers van de ronde tafel (2019). *Wij waren erbij*. Amsterdam: Leopold.

Du Bois, W.E.B. (1952). 'The Negro and the Warsaw Ghetto'. *Jewish Life*, 6 (7), pp. 14-15.

Dunk, Hermann von der (2007). *In het huis van de herinnering*. Grave: Uitgeverij Bakker.

Elibol, Rasit (2021). *De nieuwe koloniale leeslijst*. Amsterdam: Das Mag Uitgeverij.

- Feenstra, Nynke (2021). *Onder woorden brengen. De relatie tussen musea, gemeenschappen en het belang van een contextspecifieke betekenis van inclusiviteit*. Opgehaald van Platform voor Inclusiviteit: <https://studio-inclusie.nl/kennis/onder-woorden-brengen/>
- Freriks, Kester (2018, 5 oktober). 'Tempo doeloe – ook een mooie tijd.' Opgehaald van NRC: <https://www.nrc.nl/nieuws/2018/10/05/tempo-doeloe-ook-een-mooie-tijd-a2253788>
- Friedländer, Saul (red.) (1992). *Probing the Limits of Representation: Nazism and the Final Solution*. Cambridge: Harvard University Press.
- Ginkel, Rob van (2011). *Rondom de stilte*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Graaff, Bob de (1985). 'Bloms kleine oorlog. Om betekenis en belang van de bezettingstijd.' *De Gids* (pp. 147-148).
- Grunberg, Arnon (2020). *Bij ons in Auschwitz*. Amsterdam: Querido.
- Haraway, Donna (1988). 'Situated Knowledge: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective.' *Feminist Studies*, 14 (3), pp. 579-599.
- Hobsbawm, Eric & Terence Ranger (2012). *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Horst, Han van der (2020). *Zwarte Jaren: Nederland in de*

- Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Prometheus.
- Jong, Loe de (1995). 'Geschiedschrijver en volksopvoeder.'
In D. Keizer, *Een dure verplichting en een kostelijk voorrecht*.
Dr. L. de Jong en zijn Geschiedwerk (pp. 59-83). Den Haag.
- Knevel, Paul, Sara Polak & Sara Tilstra (red.) (2011). *Meerstemmig verleden: Persoonlijke verhalen over het Nederlandse slavernijverleden*. Amsterdam: KIT Publishers.
- Limpach, Rémy (2016). *De brandende kampongs van Generaal Spoor*. Amsterdam: Boom Uitgevers.
- Ligtenberg, Kim (2021). 'What is multiperspectivity?'
Opgehaald van Teaching European History in the 21st Century: <https://teh21.sites.uu.nl/2021/01/18/multiperspectivity/>
- Matulesy, Geronimo (2021, 13 mei). 'Opinie: De Oost gaat kort door de bocht en stigmatiseert Molukse KNIL-militairen.' Opgehaald van *De Volkskrant*: <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/opinie-de-oost-gaat-kort-door-de-bocht-en-stigmatiseert-molukse-knil-militairen~b6fc86c6/>
- Marrus, Michael (2000). *The Holocaust in History*. Toronto: Penguin Group USA.
- Ooijen, Iris van & Ilse Raaijmakers (2012). 'Competitive or multidirectional memory? The interaction between postwar and postcolonial memory in the Nether-

- lands.' *Journal of Genocide Research*, 14 (3-4), pp. 463-483.
- Oord, Ad van den (2004). *Allochtonen van nu & de oorlog van toen*. Bohn Stafleu van Loghum.
- Oz, Amos (2002). *Een verhaal van liefde en duisternis*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Philipse, Sander (2021). 'In De Oost blijft de Indonesische bevolking lijdend voorwerp.' Opgehaald van *Over de Muur*: <https://overdemuur.org/in-de-oost-blijft-de-indonesische-bevolking-lijdend-voorwerp/>
- Presser, Jacques (1985). *Ondergang: de vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Raaijmakers, Ilse (2017). *De stilte en de storm: 4 en 5 mei sinds 1945*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Raben, Remco (2021, 25 januari). 'Revolusi: in gesprek met David Van Reybrouck.' Opgehaald van Indisch Herinneringscentrum Den Haag: <https://www.indischherinneringscentrum.nl/actueel/agenda/revolusi-gesprek-met-david-van-reybrouck>
- Ras, Guinevere & Else Gootjes (2021). *Handreiking 'Onderzoek naar sporen van slavernij en het koloniale verleden in de collectieregistratie'* (2021). Opgehaald van Meerstemmigheid.nl: <https://www.meerstemmigheid.nl/publicatie-meerstemmigheid/>

- Reybrouck, David Van (2020). *Revolusi*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Rijksmuseum (2020, 16 november). 'Rijksmuseum presenteert tentoonstelling Slavernij.' Opgehaald van Rijksmuseum: <https://www.rijksmuseum.nl/nl/pers/persberichten/rijksmuseum-presenteert-tentoonstelling-slavernij>
- Romijn, Peter (2020). *De lange Tweede Wereldoorlog: Nederland 1940-1949*. Amsterdam: Uitgeverij Balans.
- Rothberg, Michael (2009). *Multidirectional Memory*. Stanford: Stanford University Press.
- Rothberg, Michael (2019). *The Implicated Subject: Beyond Victims and Perpetrators*. Stanford: Stanford University Press.
- RTV Drenthe (2019, 29 april). 'Mulder na afgelasting Nacht van de Vluchteling: Je wordt weggezet als holocaustontkenner.' Opgehaald van RTV Drenthe: <https://www.rtvdrenthe.nl/nieuws/146907/Mulder-na-afgelasting-Nacht-van-de-Vluchteling-Je-wordt-weggezet-als-holocaust-ontkenner>
- Said, Edward (2003). *Orientalism*. New York: Penguin House.
- Şenocak, Zafer & Lesley A. Adelson (2000). *Atlas of a tropical Germany: essays on politics and culture, 1990-1998*. Lincoln: University of Nebraska Press.

- Snyder, Timothy (2012). *Bloedlanden: Europa tussen Hitler en Stalin*. Amsterdam: Anthos uitgevers.
- Verzetsmuseum. (sd). *Krijgsgevangenen in Zeeland*. Opgehaald van Verzetsmuseum: <https://www.verzetsmuseum.org/nl/kennisbank/krijgsgevangenen-in-zeeland>
- Vree, Frank van (2020, 30 oktober). 'Termen, Stemmen en Perspectieven: Enkele uitgangspunten van het onderzoeksprogramma Onafhankelijkheid, Dekolonisatie, Geweld en Oorlog in Indonesië 1945-1950.' Opgehaald van Onafhankelijkheid, dekolonisatie, geweld en oorlog in Indonesië 1945-1950: https://www.ind45-50.org/sites/default/files/2021-04/Termen%2C%20Stemmen%20en%20Perspectieven_o.pdf
- Vuijsje, Robert (2021, 26 januari). 'Het lijkt of 4 mei wordt ontjoodst.' Opgehaald van NRC: <https://www.nrc.nl/nieuws/2021/01/26/het-lijkt-of-4-mei-wordt-ontjoodst-a4029249?t=1636446594>
- Welvaart, Stephanie & Marten van den Berge (2021). 'The birth of a corporate colonial player.' Opgehaald van Future Beyond Shell: <https://futurebeyondshell.org/birth-of-a-corporate-colonial-player/>
- Zeil, Wieteke van (2020, 2 juli). 'Hoofd Geschiedenis van het Rijksmuseum: "Op kritiek moet je eerst kauwen, je moet het niet direct doorslikken".' Opgehaald van *De*

Volkskrant: <https://www.volkskrant.nl/cultuur-media/hoofd-geschiedenis-van-het-rijksmuseum-op-kritiek-moet-je-eerst-kauwen-je-moet-het-niet-direct-doorslikken~b07517fd/>

Zwaan, Ton (2001). *Civilisering en decivilisering: studies over staatsvorming en geweld, nationalisme en vervolging*.

Amsterdam: Boom Uitgeverij.

Zondergeld, Gjalt (1984). 'De these van Blom nader bezien.'

In: *Kleio*, 25 (8), pp. 1-6.

niet verdringen? En kan, bijgevolg, deze latere geschiedenis in de vergetelheid worden gedrukt? Dirk Mulder, oud-voorzitter van het Herinneringscentrum, zei: ‘We schenken 365 dagen per jaar aandacht aan het kamp als doorgangskamp en af en toe aan andere zaken. Mogen we dan ook geen aandacht besteden aan de Molukse periode hier? Is het herinneringscentrum er alleen voor de doorgangperiode of ook voor andere perioden?’

De controverse rondom de Nacht van de Vluchteling sluit de deur voor blijvende reflectie op de verbintenissen tussen antisemitisme en andere vormen van racisme. Maar hoe kunnen we antisemitisme, dat inderdaad een specifiek soort racisme is, begrijpen in samenhang met andere vormen van onderdrukking en racisme?

Racisten zien moeiteloos de overeenkomsten tussen de personen die ze haten. Bij een protest in Harskamp werden racistische leuzen gescandeerd tegen de komst van 800 Afghaanse vluchtelingen.

Auschwitz back for Blacks.

Geen jihad.

Eigen volk eerst.

Deze nivellering, verbreding en verwatering door

Hoewel we vaak spreken over de schaduwzijden van de geschiedenis, gaat het zelden over de schaduwzijden van de geschiedschrijving. De nationale historiografie heeft zo haar *basso ostinato* – een koppige melodie – die ook weergalmt in herdenkingen, musea en het onderwijs.

In opdracht van het Nationaal Comité 4 en 5 mei ondernam schrijver Sinan Çankaya een zoektocht die hem langs verschillende herinneringsplekken voerde. In dit essay keert hij zich tegen heldere verhalen over de Tweede Wereldoorlog en de koloniale geschiedenis. Meerstemmigheid is een aanval op het enkele, officiële verhaal, en gaat om het scheppen van ruimte voor de stemmen die worden genegeerd, verzwegen zelfs.

